

Л. В. Савицька
О. О. Скоробогатова

**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ "ХИТРИСТЬ"
У ФОЛЬКЛОРНОМУ ДИСКУРСІ**

Монографія

Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2022

УДК 811.161.1'373(0.034)

C13

Рецензенти: доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, д-р філол. наук *Н. В. Піддубна*; доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу "Харківська гуманітарно-педагогічна академія" Харківської обласної ради, канд. філол. наук *Р. В. Міняйло*.

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 9 від 01.12.2021 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Савицька Л. В.

C13 Репрезентація концепту "хитрість" у фольклорному дискурсі [Електронний ресурс]: монографія / Л. В. Савицька, О. О. Скоробогатова. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. – 114 с. (Укр. та рос. мов.) ISBN 978-966-676-840-0

Розглянуто теоретичні та методичні аспекти моделювання та системного опису концепту "хитрість" у фольклорному дискурсі, зокрема, у мовній та фольклорній картинах світу. Дослідження засновано на алгоритмі, який передбачає: вибір лексеми-імені концепту; визначення диференційних ознак концепту з використанням даних лінгвістичних словників. Досліджено логічну та семасіологічну структуру лексико-семантичного та лексико-фразеологічного полів імені концепту; виявлено специфіку реалізації концепту "хитрість" у різних жанрових формах фольклорного твору.

Рекомендовано для наукових працівників, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей.

УДК 811.161.1'373(0.034)

© Савицька Л. В., Скоробогатова О. О., 2022

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2022

ISBN 978-966-676-840-0

Зміст

Перелік скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Концепт "хитрість" у російській мовній картині світу	13
1.1. Лексема-ім'я концепту. Диференційні ознаки концепту "хитрість"	13
1.2. Логічна та семасіологічна структури лексико-семантичного поля імені концепту	17
1.3. Логічна та семасіологічна структури лексико-фразеологічного поля імені концепту	22
Розділ 2. Концепт "хитрість" у російській фольклорній мовній картині світу.....	29
2.1. Репрезентація концепту "хитрість" у російських прислів'ях і приказках	30
2.2. Реалізація концепту "хитрість" у російських народних казках	35
2.2.1. Реалізація концепту "хитрість" у чарівній казці	35
2.2.2. Реалізація концепту "хитрість" у побутовій казці	46
2.2.3. Реалізація концепту "хитрість" у казках про тварин	56
2.3. Концепт "хитрість" у російських билинах.....	67
Висновки.....	71
Використана література	79
Додатки	105

Перелік скорочень

ВАС – Великий академічний словник.

ККС – концептуальна картина світу.

ЛК – лінгвокультурний концепт.

ЛСВ – лексико-семантичний варіант.

МАС – Малий академічний словник.

МКС – мовна картина світу.

НПК – номінативне поле концепту.

ТС В. І. Даля – Тлумачний словник В. І. Даля.

ТС С. І. Ожегова – Тлумачний словник С. І. Ожегова.

ТС Т. Ф. Єфремової – Тлумачний словник Т. Ф. Єфремової.

ФКС – фольклорна картина світу.

ФМКС – фольклорна мовна картина світу.

ФО – фразеологічна одиниця.

Вступ

Людське мовлення відображує особливий спосіб сприймання світоустрою, його мовну картину. Сукупність уявлень про світ, уміщених у значенні слів і висловів певної мови, складається в єдину систему поглядів і приписів, яка властива всім її носіям [91]. Сьогодні існує велика кількість досліджень, присвячених вивченню мовної картини світу [12; 13; 32; 36; 41; 42; 59; 60; 67; 111; 144; 145; 178; 215; 216; 235; 241; 282; 292], у яких її по-різному визначено та багатоаспектно досліджено.

Прийнята в цій роботі наукова концепція ґрунтується на розумінні мовної картини світу як багаторівневого відображення дійсності в мові [296]. Мовну картину світу (МКС) розглядаємо як зафіксовану в мові та специфічну для певного мовного колективу схему багаторівневого відображення дійсності. На першому та другому рівнях фіксується інформація про номінацію та номінації із супутнім вираженням почуттів, емоцій і оцінок, пов'язаних з відповідною реалією. На третьому – інформація про засоби, використані для вираження почуттів, емоцій і оцінок.

Мовна картина світу формується системою ключових концептів і інваріантних ключових ідей, що їх пов'язують (оскільки вони дають "ключ" до її розуміння) [91].

Концепти досліджують Н. Арутюнова [13], А. Бабушкін [24], А. Вежбицька [41; 42], С. Воркачов [48; 50; 53], В. Карасик [98; 100], Т. Космеда [121], О. Кубрякова [128], Л. Лисиченко [147; 149], В. Маслова [161; 162], Ю. Прадід [198], Г. Слишкін [216], Ю. Степанов [232; 233], Н. Телія [249], Р. Фрумкіна [270], О. Халіман [272], Л. Чернейко [280] і багато інших науковців.

Пропоноване дослідження присвячене аналізу концепту "хитрість", який займає помітне місце в російській МКС, оскільки безпосередньо пов'язаний з людиною, її характеристиками та життєдіяльністю.

У роботі концепт інтерпретовано з позицій лінгвокультурології. За основу взято комплексний підхід С. Ляпіна [160] та В. Карасика [102]. Концептом вважаємо умовну ментальну одиницю, яка включає предметно-образний, понятійний і ціннісний компоненти з домінуванням останнього та передбачає закріпленість за певними вербальними засобами реалізації, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму.

Нам видаються принципово важливими такі характеристики лінгвокультурних концептів (ЛК).

1. Ментальна природа. Лінгвокультурний концепт – умовна ментальна одиниця – спрямована на комплексне вивчення мови, свідомості, культури. Свідомість є сферою перебування концепту. Культура визначає концепт. Мова та культура – площини, у яких концепт реалізується. У свідомості відбувається взаємодія мови та культури, тому будь-яке лінгвокультурологічне дослідження водночас є дослідженням когнітивним.

2. Умовність і нечіткість. Лінгвокультурний концепт – це умовна одиниця в тому сенсі, що свідомість синкретична, всі її елементи схильні до взаємопроникнення та взаємодії; членування проводиться з дослідницькою метою. Як ментальній одиниці лінгвокультурному концепту властива нечіткість. Як і багато інших дослідників [48; 53; 102; 157; 188; 206], вважаємо, що структуру концепту можна подати у вигляді поля, в центрі якого – основне поняття, ядро концепту, а на периферії – те, що привнесене культурою, традиціями, колективним та особистим досвідом. Понятійне ядро концепту, як ядро комети, оточене газовою хмарою різних конотативних і метафоричних смислів, образних асоціацій. Конотативних, оскільки вони становлять різницю між об'єктами логічного поняття і уявлень про клас предметів; метафоричних, оскільки метафора – це єдиний спосіб утілити в чуттєвому безтілесну та важко збагненну абстракцію. Їх ставлення до понятійної частини концепту значною мірою випадкове, а їх присутність у його семантиці обумовлена швидше "примхою" етносу [13].

3. Цінність. Лінгвокультурний концепт відрізняється від інших ментальних одиниць, використовуваних у різних галузях науки, акцентуацією ціннісного елемента. Центром вивчення лінгвокультурного концепту завжди є цінність, тому що концепт слугує дослідженню культури, а в основу культури закладений саме ціннісний принцип [102]. Прямим наслідком ціннісного характеру концептів є "схвильованість" – "вони не тільки мисляться, а й емоційно перетворюються як предмети симпатій і антипатій" [213].

4. Мовна реалізація. Лінгвістична природа лінгвокультурного концепту передбачає його закріпленість за певними вербальними засобами реалізації, сукупність яких становить план вираження відповідного лексико-семантичного поля, у якому виділяються ядерна та периферійна

зони. Між ними немає чіткої межі. У ядерній зоні поля актуалізується центр, який є ядром концепту та слугує його ім'ям. Іменем концепту зазвичай є слово, у разі багатозначності останнього – одним з його лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) [13; 41; 42; 53; 102; 171; 188]. Слово як елемент лексико-семантичної системи мови завжди реалізується в складі певної лексичної парадигми, що дозволяє інтерпретувати концепт як:

- 1) інваріант лексичної парадигми, утворений від ЛСВ цього слова;
- 2) ім'я смислового (синонімічного) ряду, утвореного синонімами, співвідносними з одним із ЛСВ цього слова.

Лінгвокультурний концепт співвідносимо не з однією лексичною одиницею, а з планом вираження всієї сукупності різнорідних синонімічних (власне лексичних, фразеологічних і афористичних) засобів мовних реалізацій, що описують його в мові й утворюють лексико-семантичну парадигму. План змісту лінгвокультурного концепту включає семи – мікрокомпоненти сенсу, що відображують різні види інформації про реалії, позначені словом [209].

Загальні для всіх мовних реалізацій концепту семи "скріплюють" лексико-семантичну парадигму й утворюють його понятійну складову. Загальні для частини реалізацій концепту семи відображують його лінгвокультурну, етносемантичну специфіку та належать до його ціннісного складника [53]. Реалізація лінгвокультурного концепту відбувається за допомогою мовних одиниць різних рівнів: лексем, фразеологізмів, вільних поєднань слів, – дослідження яких дозволяє повно описати мовну фіксацію концепту.

Номінативне поле концепту (НПК) у теорії З. Попової, І. Стерніна визначено як сукупність мовних засобів, що об'єктивують (вербалізують, репрезентують, додають обрисів) концепт у певний період розвитку суспільства [193]. Номінативне поле концепту відрізняється від таких традиційних структурних угруповань лексики, як лексико-семантична група, лексико-семантичне поле, лексико-фразеологічне поле, синонімічний ряд, асоціативне поле, тим, що воно має комплексну будову, яка включає до свого складу зазначені типи угруповань. НПК – це виявлена й упорядкована дослідником сукупність номінативних одиниць. Номінативне поле включає одиниці всіх частин мови.

У наданій до розгляду праці пропонуємо моделювання номінативного поля концепту "хитрість".

5. Багаторівневість існування. У цій роботі приймаємо положення, висловлене Г. Слишкіним, згідно з яким лінгвокультурний концепт існує в мові на трьох рівнях:

як системний потенціал, тобто як сукупність засобів апеляції до концепту, пропонованих носію мови культурою як накопичене культурою лінгвістичне надбання, зафіксоване в лексикографії;

як суб'єктний потенціал, тобто як лінгвістичне надбання, яке зберігається в свідомості індивіда;

як дискурсивні реалізації, тобто як апеляції до концепту в конкретних комунікативних цілях і ситуаціях [188].

6. Мінливість. Доведено, що, як і будь-яке соціальне явище, лінгвокультурний концепт не є статичний [188]. У перебігові життя мовного колективу безперервно змінюється структура лінгвокультурного концепту, а також відбувається трансформація його оцінювання. Концепт може повністю змінювати оцінний знак з негативного на позитивний або навпаки [235]. У мові трансформація оцінювання лінгвокультурного концепту виражена в появі у мовних одиниць з новими відтінками значення, що демонструють зміну ставлення соціуму до концептуалізованого феномена [121; 272].

Варіативність розуміння лінгвокультурного концепту в сучасній лінгвістиці зумовлює різноманітність методів дослідження.

Пропонований нами шлях досліджування ґрунтується на використуванні такого алгоритму для аналізу реалізації концепту "хитрість" у лексичній системі російської мови:

вибір лексеми-імені концепту та визначення диференційних ознак концепту з використанням даних лінгвістичних словників, зокрема етимологічних;

дослідження логічної та семасіологічної структури лексико-семантичного поля імені концепту;

дослідження логічної та семасіологічної структури лексико-фразеологічного поля імені концепту.

Співвіднесемо поняття концепту з положенням про багаторівневе відображення дійсності в мові. Перший рівень пізнання світу і відображення його в мові включає інформацію, що співвідноситься з понятійним складником концепту та реалізується в значеннях слів, які номінують предмети та явища навколишньої дійсності. На другому рівні інформація про концепт подана за допомогою образних слів, слів з емоційним

забарвленням, фразеологічних одиниць і співвідноситься з предметно-образним складником лінгвокультурного концепту. Третій рівень співвідноситься із ціннісним складником лінгвокультурного концепту та реалізується в значеннях мовних одиниць, що слугують для вираження почуттів, емоцій і оцінок. Багато мовних одиниць, які застосовують для вираження почуттів, емоцій і оцінок, репрезентують інформацію і про інші концепти; тому можна говорити про те, що третій рівень відображення дійсності частково фіксує зв'язки між різними концептами. Питання про зв'язки між різними концептами вважаємо надважливим, оскільки його вивчення спрямоване на осмислення цілісної національної ККС.

Мовна картина світу так само, як і концептуальна, не існує безпосередньо [240], виокремлено, тому з метою дослідження її необхідно реконструювати. Як зазначає А. Вежбицька, завдання лінгвіста полягає в описі системи концептуалізації, утіленої в мові, але не в поясненні, чому ця система саме така, а не інша [41; 42]. Відтворення фрагмента МКС на основі мовних даних першого рівня відображення дійсності можна вважати першим і основним етапом реконструкції МКС. Другий етап передбачає можливість інтерпретації інформації другого та третього рівнів відображення дійсності.

Фольклор є важливим матеріалом для серйозного досліджування національних особливостей пізнання світу та подання відповідного знання в мові. У роботах з лінгвістики останніх років поставлена й успішно розробляється проблема фольклорної картини світу (ФКС), яка відображується в фольклорному дискурсі та будується на естетичному відтворенні народних наукових знань і уявлень. Фольклорна картина світу є своєрідно переробленою за законами жанрів і способів мовних утілень інформації про буття людини в просторі та часі, про сфері її зовнішнього і внутрішнього світу, про культурні традиції, про менталітет етносу [84]. Відтворення ФКС засноване на даних дослідження фольклорних творів, що є традицією Харківської філологічної школи [148; 149; 271].

Дослідники підкреслюють, що саме фольклор є надзвичайно важливим матеріалом для серйозного досліджування національних особливостей пізнавання світу та подавання відповідного знання в мові, та виділяють мовну картину фольклорного світу, що є загальножанровою картиною, яка будується на естетичному відображенні народних наукових знань, уявлень аксіології і є своєрідно переробленою за законами жанрів і способів мовних утілень інформації (см., наприклад: [203; 219]).

У роботі послуговуємося поняттям "фольклорна мовна картина світу" (ФМКС), яке розуміємо як фрагмент МКС, відбитий у фольклорних творах (оскільки об'єктом цього дослідження є не фольклорний світ у холистичному вимірюванні, а саме – реалізація концепту "хитрість" у фольклорному дискурсі).

Багато дослідників [5; 142; 174] визначають фольклорний твір як неособисте, що існує незалежно від виконавця, хоча й допускає деформацію і введення нового творчого та злободенного матеріалу [5].

В. Анікін вважає, що фольклорним можна назвати лише такий феномен, який має зміст і форму в процесі життя в народному середовищі – або в результаті багаторазових актів переказування, співу, або в результаті одиничного творчого акту, але такого, який спирається на притаманний народові художній досвід. На стилі, образах творів завжди накладається відбиток духовного світу етносу, і з цієї причини говорять, що фольклор не має автора тому, що його автор – народ [5].

Досліджуючи фольклорний твір, необхідно зазначити його специфічні ознаки. Вчені вказують на усність, колективність, анонімність, традиційність, змінюваність, варіативність. Суттєвою рисою фольклорного твору також вважають динамізм і відсутність остаточного (константного) варіанта. У роботі фольклорними вважаємо твори, які анонімні, існують в усній традиції і репрезентовані у варіантах.

Фольклорний дискурс має в основі корпус чинних у культурній традиції, здебільшого зафіксованих текстів, які пройшли значний шлях художнього розвитку. Цей дискурс багатогранно відбиває життя й ментальність народу. Фольклор виробив особливі жанрові форми – прислів'я, пісню, билину, казку тощо, що відрізняються особливостями структури та композиції, образної системи, мотивів.

Наукова концепція, прийнята в цій роботі, ґрунтується на використуванні такого алгоритму для аналізу лінгвокультурної специфіки реалізації концепту "хитрість" у фольклорній мовній картині світу:

аналіз російських прислів'їв і приказок, у складі яких репрезентовано концепт;

виявлення специфіки реалізації концепту в текстах російських казок; дослідження реалізації концепту в текстах російських билин.

У тексті фольклорного твору існують елементи, що сигналізують про відтворення відповідних концептів, які вказують на них, сприяють

установленню логічних і асоціативних зв'язків з ними. Ці мовні засоби називають індикаторами.

Введений у когнітивну лінгвістику термін "індикатор" стосується мовленнєвого акту [71]. Є. Лисицька [143] розглядає цей термін у застосуванні до художнього тексту; у цій роботі терміном "індикатор" послуговуємося для маркування мовних засобів, що сигналізують про концепт фольклорних творів.

Мовні засоби, які вказують на концепт безпосередньо, називають поверхневими індикаторами. Інші, що пов'язані із філософськими знаннями, символами або образними засобами, відносять до глибинних індикаторів, оскільки вони вимагають розшифрування відтвореної в тексті ідеї за допомогою встановлення логічних зв'язків або використання додаткової екстралінгвістичної інформації про концепт.

Виділені види індикаторів можна розподілити на два типи: прямі (що подають інформацію про концепт прямо, за допомогою слів, словосполучень та інших мовних засобів, які входять до ядра лексико-семантичного поля концепту) та непрямі (які виражають концепт опосередковано, за допомогою слів, асоціативно пов'язаних із концептом).

Об'єктом дослідження є реалізація концепту "хитрість" у фольклорному дискурсі.

Предметом є одиниці різних рівнів, що утворюють фрагмент мовної картини світу, який реалізовує концепт "хитрість".

Мета цієї роботи – виявити способи репрезентації концепту "хитрість" у фольклорному дискурсі.

Методи та прийоми дослідження обиралися відповідно до поставленої мети й етапів дослідження. На першому етапі (створення моделі аналізу концепту) використовувався метод зіставлення різних точок зору, що існують у мовознавстві щодо визначення терміна "концепт", і метод відбору інформації, відповідно до якого обиралися ті концепції і положення, які мають найбільшу пояснювальну силу. З метою добору матеріалу для аналізу методом суцільної вибірки зі словників було виокремлено лексичні, фразеологічні та пареміологічні одиниці, які позначають різні аспекти мовної реалізації концепту "хитрість". У дослідженні особливостей лексико-фразеологічних одиниць і прислів'їв і приказок, що позначають обраний концепт, використовувався метод компонентного аналізу та синтезу, описовий, трансформаційний і компаративний методи. На останньому

етапі застосовано такі прийоми, як лінгвістичне спостереження та впорядкування його результатів, метод контекстуально-ситуативного аналізу. На всіх етапах використовувався класифікаційний метод.

Новизна дослідження зумовлена принципово новим алгоритмом аналізу репрезентації концепту "хитрість" у фольклорному дискурсі.

Монографія складається з двох розділів. У першому розділі "Концепт "хитрість" у російській мовній картині світу" розглянуто лексему-ім'я концепту, диференційні ознаки концепту, логічну та семасіологічну структури лексико-семантичного та лексико-фразеологічного поля імені концепту "хитрість".

У другому розділі "Концепт "хитрість" у російській фольклорній мовній картині світу" розглянуто закономірності функціонування досліджуваного концепту в різних жанрових формах фольклорного твору.

Запропоноване дослідження особливостей реалізації концепту **"хитрість"**, проведене в межах фольклорного дискурсу, відображує специфіку ментальності та пов'язує її з особливостями сприйняття світу через мовну свідомість.

Розділ 1. Концепт "хитрість" у російській мовній картині світу

1.1. Лексема-ім'я концепту.

Диференційні ознаки концепту "хитрість"

У лексичній системі російської мови концепт "хитрість" реалізується в значеннях слів, сукупність яких становить план вираження лексико-семантичного поля. Логічна структура поля подана назвами тематичних груп і підгруп, що відповідає структурній організації концепту "хитрість" у концептуальній картині світу.

Семасіологічна структура поля репрезентує конкретне семантичне наповнення, тобто містить набір сем у їх співвідношенні в площині російської мови. Це відповідає мовній реалізації концепту в мовній картині світу. У семасіологічній структурі лексико-семантичного поля виділяють ядерну та периферійну частини. Між ними немає чіткої межі. У ядерній частині поля актуалізується центральна точка досліджуваного концепту, яка реалізується в слові **хитрість** і складає ім'я обраного концепту.

У більшості тлумачних словників російської мови [65; 83; 84; 180] іменник **хитрість** співвідноситься за значенням із прикметником **хитрий**, оскільки він є похідником від прикметника [84], тому в роботі використовуємо слово **хитрий** як ім'я поля, що втілює мовне позначення концепту "**хитрість**". До ядерної частини поля належать одиниці, ядерними семами яких є семи, спільні для всіх мовних реалізацій досліджуваного концепту. Ці семи "скріплюють" лексико-семантичну парадигму й утворюють понятійний складник концепту "**хитрість**". До периферійної частини лексико-семантичного поля належать одиниці, ядерними семами яких є семи, загальні для частини реалізацій досліджуваного концепту. Ці семи позначені лінгвокультурною, етносемантичною специфікою і пов'язані із ціннісним складником концепту "**хитрість**".

Розглянемо безпосередньо ядро лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**, яке передане словниковими значеннями прикметника **хитрий**.

У Малому Академічному Словнику (МАС) прикметник **хитрий** визначено як:

- 1) скрывающий свои истинные намерения, идущий непрямыми обманными путями к достижению чего-л.; лукавый;
- 2) изобретательный, искусный в чем-либо (*разг.*);

- 3) искусно, затейливо сделанный, выполненный (*разг.*);
4) непростой, мудреный, замысловатый (*разг.*) [83, с. 600].

Порівняємо словникові дефініції прикметника **хитрий**, подані в різних тлумачних словниках.

Значенню (1), яке представлено в МАС, відповідає значення (3) Великого академічного словника (ВАС): "Действующий непрямыми, обманными путями; коварный, изворотливый, лукавый" [65, с. 152], а також частково відповідає значення (1) тлумачного словника С. Ожегова (ТС С. Ожегова): "Изворотливый, скрывающий свои истинные намерения, идущий непрямыми обманными путями к достижению чего-нибудь" [180, с. 704]. У ТС С. Ожегова значення (2): "Лукавый (у другому значенні) обнаруживающий какой-нибудь скрытый умысел, намерение" [180, с. 704], виділяється як самостійне, що відповідає частині значень (1) МАС і (3) ВАС і значенню (2) тлумачного словника В. Даля (ТС В. Даля): "Злостный, **лукавый**, пронырливый" [70, с. 548].

Значенню (2), поданому в МАС, відповідає значення (1) тлумачного словника Т. Єфремової (ТС Т. Єфремової): "изобретательный, искусный в чем-либо" [84, с. 935], значення (66) ВАС, значення (3) ТС С. Ожегова та частина значення (1) ТС В. Даля: "**Искусный**, мудреный, **изобретательный**, замысловатый, затейливый" [180, с. 548]. У ВАС це значення відзначається як розмовне та застаріле, у МАС – розмовне, у ТС С. Ожегова і ТС Т. Єфремової жодних позначок немає.

Значенню (3), яке сформульоване в МАС, відповідає частина значення (1) ТЗ В. Даля: "**Искусный**, мудреный, изобретательный, замысловатый, **затейливый**" [70, с. 548]. У ВАС це значення подане як відтінок значення (2): "Искусный, изобретательный в каком-нибудь мастерстве // Сделанный искусно; сложной, замысловатой работы (*устар. и разг.*)" [65, с. 151].

Значенню (4), яке подане в МАС, відповідає значення (4) ТС Т. Єфремової: "Замысловатый, мудреный" [84, с. 935], значення (4) ТС С. Ожегова та частина значення (1) ТЗ В. Даля: "Искусный, **мудреный**, изобретательный, **замысловатый**, затейливый" [70, с. 548]. У ВАС це значення набуває відтінок значення (1): "Изобретательный, пронырливый, хитроумный // **Замысловатый, мудрёный** (*устар. и разг.*)" [65, с. 150].

У ВАС виокремлюється значення (1): "Изобретательный, проникательный, хитроумный (*устар. и разг.*)" [65, с. 150], якому відповідає відтінок значення (4) у ТС Т. Єфремової: "Замысловатый, мудреный // **Преисполненный хитроумия, изобретательности**" [84, с. 935].

Порівняльний аналіз словникових дефініцій прикметника **хитрий**, поданих у найбільш популярних тлумачних словниках, а також опитування сучасних респондентів показали, що ім'я досліджуваного концепту носії російської мови сприймають неоднозначно. Постає необхідність звернутися до етимології.

За даними етимологічних словників російської мови [261; 283; 285], слово **хитрий** є "общеславянским и представляет собой полную форму праславянского *хуѣть > хуѣръ, изменившуюся на почве русского языка в хитр: "изворотливый, лукавый" (в украинском хитрий – тождественное [ы] сохраняется). Праславянское *хуѣть образовано с суффиксом большей степени признака -г- > -р- от глагола *хуѣти "хватать, хватить" [261].

В історичному етимологічному словникові сучасної російської мови П. Черних розвиток значення прикметника **хитрий** поданий в такий спосіб: "Др.-рус. **хуѣръ, хуѣрый** – (с дописьменной эпохи) "вещий", "мудрый", (с XI в.) "разумный", "знающий", "благопристойный", "творческий", "замысловатый", (как суц.) "художник", (только в Сл. плк. Игор.) "хитрый", **хуѣро** – "мудро" (Пов. вр. л. под 6495 г.), "искусно", (с XII в.), (с XI в.) **хуѣрити** "придумывать", "соображать", (с XIII в.) "обманывать", (с XI в.) **хуѣрость** – "разум", "умение", "знание", "искусство", (с XIII в.) "лукавство", "обман", "хитрость", (с XI в.) **хуѣрьць > хуѣрецъ** – "художник", "творець", "искусный в чем-л.". Т. о. старшее знач. прил. **хуѣрый** на др.-рус. почве было положительное: "мудрый", "искусный" и пр. Обычно объясняют как произв. от о.-с. *chytiti с суф. –г-, как в о.-с. *dobъ: dobъгъ (ср. о.-с. *doba), *мокъ мокъгъ и др. Но старшее знач. "быстрый разумом", "мудрый" заставляет искать других объяснений. О.-с. *chyгъ, -а, -о: *chyгъгъ, -аја, -оје, надо полагать, имело знач. "быстрый", "проворный", "сообразительный", откуда позже "разумный" и пр." [283].

Можливо, спочатку прикметник **хитрий** міг співвідноситися зі значенням прикметника **спритний**, тобто той, який вдало, скоро ловить, а потім вже – розумний. Наведений ряд слів переносить нас у ті далекі часи мисливського побуту, коли влучність стріли, швидкість у переслідуванні дичини були головними чеснотами чоловіка, пов'язаними

з його розумом і вміннями. Характеристику **хитрий, лукавий** має в слов'янської міфології і бог разючих блискавок, який пізніше, у християнські часи, перетворюється на кульгавого демона. І дотепер у багатьох слов'янських християнських народів прийнято давати характеристику **лукавий** дияволу.

Лукавство та **хитрість** у давнину вважали істотними ознаками розуму, мудрості. Інші лексичні одиниці, що відображують той самий концепт, зближують розум зі швидкістю: **достремиться** (**стремный, стремый** – скорый, проворный) – догадатися, **достремливый** – то же, что **дошлый**: смышленный, догадливый, буквально добегающий, достающий до цели; **угонка** – сметливость, догадка.

А. Афанасьєв зазначає, що в епоху сивої доісторичної старовини жодне моральне, духовне поняття не могло бути інакше виражене, як за посередництва матеріальних уподібнень. Тому **кривизна** слугувала для позначення будь-якої неправди, тієї кривої дороги, якою йде людина недобра, вертка, яка не дотримується справедливості. Навіть у наш час **обійти когось** вживають у значенні 'обдурити, спокусити'.

Дивлячись на форму блискавки, як на той непрямий шлях, яким простує бог-громовик, який є, з одного боку, світлим божеством, творцем світу, а з іншого – лукавим, злобним. Під впливом зіставлення мовних смислів давньої людини відтворено демонічний тип, що пов'язує у свідомості значення підступності та злісної хитрості [19]. Тому **лукавый** – 'хитрый, злобный', буквально означає: 'согнутый, искривленный', від слова **лук** – согнутая дуга, при помощи которой и смертные, и сам Перун бросают свои стрелы. **Лукать** – бросать, кидать; **излучина, лукоморье** – изгиб берега [19].

Виявлені варіації дефініції прикметника **хитрий** у досліджених лексикографічних джерелах не тільки свідчать, що концепт "**хитрість**", як і будь-який інший, є динамічним, а й вимальовують вектор його розвитку.

За даними етимологічних словників [261; 283; 285], досліджуваний концепт першочергово реалізовується в таких значеннях прикметника **хитрий**, як "ловкий", "изворотливый", "изобретательный", "искусный в чем-либо", та має позитивну емоційну оцінку. У процесі мовного розвитку структура цього концепту змінюється. Його зміст, як фіксує тлумачний словник В. Даля [70], поступово насичується новими значеннями

лексеми-реалізатора досліджуваного концепту прикметника **хитрий**: "использование не прямых, обманных путей", "сокрытие истинного отношения, намерений, поступков". Відбувається і трансформація оцінювання. Концепт "**хитрість**" набуває вторинного емоційного забарвлення, таким чином він поєднує позитивну та негативну конотації з домінуванням позитивної емоційної оцінки.

Унаслідок зміни зовнішнього для людини світу та внутрішньої системи цінностей, як фіксують сучасні тлумачні словники [65; 83; 84; 180], первісне значення лексеми-реалізатора концепту "**хитрість**" поступово відходить на периферію. У ядерній частині аналізованого концепту актуалізується таке значення прикметника **хитрий**, як "использование не прямых, обманных путей". Відбувається і зміна ставлення соціуму до концептуалізованого феномена. Позитивна емоційна оцінка концепту "**хитрість**" відходить на периферію. Домінувальною в досліджуваному концепті стає негативна емоційна оцінка. Сьогодні понад 70 % опитаних носіїв мови характеризують прикметник **хитрий** як слово з негативною конотацією.

1.2. Логічна та семасіологічна структури лексико-семантичного поля імені концепту

Аналіз значень прикметника **хитрий**, поданих у досліджених лексикографічних джерелах, уповноважує до виявлення основних смислів, що відображують знання та уявлення носіїв російської мови про фрагмент дійсності, що стоїть за ім'ям концепту "**хитрість**".

Ядерна частина понятійного складника досліджуваного концепту розкривається такими смислами, як "обман", "лукавство", "прихованість", "крутість", "шахрайство", "спритність", "винахідливість", "майстерність", "мудрованість", "хитромудрість".

Виявлення ядерних смислів дозволяє виділити тематичні групи та підгрупи, тобто уявити логічну структуру лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**. Перша тематична група **Характеристика особи** складається з двох тематичних підгруп. Друга тематична група **Характеристика предмета** подана однією тематичною підгрупою.

ХИТРИЙ

Характеристика особи:

1. Проявляє **хитрість** у контактах з іншими людьми:

- 1.1. Діє непрямим, обманним шляхом.
- 1.2. Виявляє лукавство, прихований намір у своїх діях.
- 1.3. Займається шахрайством.

2. Проявляє **хитрість** у виконанні чого-небудь:

- 2.1. Той, хто вміє знаходити вихід у складній ситуації.
- 2.2. Виявляє винахідливість, майстерність у чому-небудь.

Характеристика предмета:

1. **Хитрість** виявляється в будові, ознаках, формі чогось:

- 1.1. Майстерно та вигадливо зроблений.
- 1.2. Вимагає від творця, користувача майстерності, проникливості.

Методом суцільної вибірки із тлумачних словників [65; 83; 84; 180] і словників синонімів [12; 81] було виділено корпус лексичних одиниць, (всього 164), які реалізують концепт "**хитрість**" у своїй семантиці й утворюють тематичні групи та підгрупи лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**. Розглянемо склад виділених тематичних груп і підгруп.

Характеристика особи:

1. Проявляє **хитрість** у контактуванні з іншими людьми (60)*:

1.1. Діє непрямим, обманним шляхом(15):

прикметники (5): **хитрый****, хитроватый, хитрецкий, хитрющий, хитрый-прехитрый;

іменники (1): **хитрость**;

прислівники (3): **хитро**, хитровато, хитрецьки;

дієслова (6): **хитрить**, хитровать, ухитриться, ухитряться, хитреть, перехитрить.

1.2. Виявляє лукавство, прихований намір у своїх діях (23):

прикметники (6): **лукавый**, лисий 2 (о человеке), иезуитский 2, криводушный, софистический 2, коварный;

іменники (6): **лукавство**, **лукавость**, иезуитство, криводушие, коварство, коварность;

* У дужках указано кількість слів у групі та підгрупах.

** Грубим шрифтом виділено ядерні слова підгруп.

прислівники (6): **лукаво**, по-лисьи, іезуитски 2, криводушно, софистически 2, коварно;

дієслова (5): **лукавить**, лукавствовать, лисить 2, криводушничать, проделывать 2.

1.3. Займається шахрайством (22):

прикметники (8): **плутовской**, плутоватый, плутливый, шельмовской, шельмецкий, шельмовый, пройдошливый, пройдошный;

іменники (5): **плутовство**, пройдошничество, шельмовство, канальство, махинаторство;

прислівники (5): **плутовато**, плутливо, плутовски, шельмовато, шельмовски;

дієслова (4): **плутовать**, шельмовать, шельмоваться, пройдошничать.

2. Проявляє хитрість у виконанні чого-небудь (22):

2.1. Той, хто вміє знаходити вихід у складній ситуації (18):

прикметники (6): ловкий 2, **изворотливый** 2, изворотистый, хватистый 2, хватливый;

іменники (2): ловкачество, хватка;

прислівники (2): ловко, **изворотливо** 2;

дієслова (8): **изворачиваться**, изворотится, вилять 3, ловчить, словчить, уловчиться, хватывать 2, маневрировать 3.

2.2. Виявляє винахідливість, майстерність у чому-небудь (4):

прикметники (2): **хитромудрый**, тактический 2;

прислівники (2): **хитромудро**, тактически 2.

Характеристика предмета:

1. Хитрість виявляється в будові, ознаках, формі чогось (6):

1.1. Майстерно та вигадливо зроблений (4):

прикметники (2): **хитроумный**, хитростный 2, 3;

прислівники (2): **хитроумно**, хитростно 2, 3.

1.2. Вимагає від творця, користувача майстерності, проникливості (2):

прикметники (1): **хитросплетенный**;

прислівники (1): **хитросплетенно**.

Характерними тільки для іменників виявилися тематичні підгрупи, які називають: абстрактні поняття, що позначають усе, що пов'язане з якістю **хитрість**; прийоми, засновані на **хитрощах**; носій ознаки – особа, якій притаманні різні форми прояву досліджуваної якості.

I. Абстрактні поняття, що позначають усе, що пов'язане з якістю **хитрість** (15):

1. Якості, властивості, які проявляються в контактах з іншими людьми (11):

1.1. **Хитрость***, хитринка, хитреца (3);

1.2. **Лукавість, лукавство**, лукавинка, коварність, коварство (5);

1.3. **Плутуватість**, шельмоватість (2).

2. Якості, властивості, які проявляються у виконанні чого-небудь (7):

2.1. Ловкість 2, **изворотливість 2, ухищренность**, маневренність 2 (4);

2.2. **Хитроумие, хитромудрость** (2);

2.3. **Хитросплететние 2** (1).

II. Прийоми, засновані на **хитрощах** (17):

1. Висловлюють відносини між людьми (8):

1.1. Проделка 2, проделывание 2 (2);

1.2. **Плутни, плутование**, пройдошество, пройдошничество, пройдошества, махинация (6).

2. Учинок, дія, що характеризується властивістю **хитрість** під час виконання чого-небудь (9):

2.1. **Изворот**, виляние 2, увертка, уловка, **ухищрение**, лазейка 2, маневр 3 (7);

2.2. Выверт 2, тактика 2 (2).

III. Номінація особи, носія ознаки (32):

1. Особа, яка проявляє **хитрість** у відносинах з іншими (27):

1.1. Той, хто діє обманним, непрямим шляхом (4): **Хитрец 1**, хитрюга, хитряга, хитрячка;

1.2. Той, хто діє з прихованим наміром (12): **Лукавец**, лукавица, лис 2, лиса 2, лисенок 2, лисица 2, иезуит 2, иезуитка 2, софист 2, софистка 2, криводушник, криводушница;

1.3. Той, хто займається шахрайством (11): **Плут**, плутина, плутовка, каналья, бестия, шельмец, шельма, шельмовка, пройдоха, пройди-свет, махинатор.

* Деякі слова (наприклад, **хитрость, лукавість, лукавство**) можуть бути включені до різних груп.

2. Виявляє **хитрість** у виконанні чого-небудь (5):

2.1. Той, хто вміє знаходити вихід у складній ситуації (2): **ловкач**, ловкачка;

2.2. Той, хто відрізняється винахідливістю, майстерністю в чому-небудь (3): **хитрець 2**, тактик 2, дипломат 2.

Носії мови висловлюють почуття та емоції, пов'язані з тією чи іншою реалією, висловлюють своє ставлення до дійсності або співрозмовника. Для цього використовують одиниці, які мають оцінні значення і називають не тільки носія ознаки, якість, рису характеру людини, абстрактне поняття, прийом, а й передають ставлення мовця (16), його оцінку:

прикметники (4): хитренький, хитрехонький, хитрешенький, хитрешенек;

іменники (9): лисонька 2, лисичка 3, плутишка, плутовочка, шельмочка, шельменок, хитренок, лазеєчка 2, изворотец;

прислівники (3): хитренько, хитрехонько, хитрешенько.

Аналіз логічної структури лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ** переконує, що концепт "**хитрість**" реалізується в лексичній системі російської мови в семантиці всіх самостійних частин мови, що свідчить про комунікативну релевантність і значущість досліджуваного концепту для російської лінгвокультури.

Аналіз значень слів, що складають семасіологічну структуру лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**, показує, що ядерна частина досліджуваного поля подана 110 лексемами з ядерними семами "обман", "прихований намір", "лицемірство", "лестощі", "лукавство", "пронозливність", "швидке, реагування, орієнтація", "спритність", "винахідливість", "прагматичність", "майстерність", "хитромудрість", "складність у взаємозв'язках". Перехідна зона включає 20 лексем з такими ядерними семами, як "брехливість", "нещирість", "підлість", "ухиляння від безпосередніх дій", "делікатність у відносинах з людьми". Периферія аналізованого поля описана 18 лексемами, що включають семи, периферійні для мовних реалізацій концепту "**хитрість**": "небезпека", "зловмисність", "шахрайство"; "умілий вибір лінії поведінки", "швидка пристосованість до умов, обставин".

Мовне втілення концепту "**хитрість**" відбувається під час характеристики особи або предмета. Носії мови приділяють увагу тому, які різновиди якості **хитрість** властиві людині, які абстрактні поняття пов'язані із цією якістю, які прийоми засновані на **хитрості** та хто є носієм цієї якості. Якість **хитрість** проявляється в контактах з іншими людьми:

у використуванні обманних, непрямих шляхів, лукавства, прихованого наміру в діях, занятті шахрайством; в умінні знаходити вихід у складній ситуації, винахідливості, майстерності. Носії мови також приділяють увагу тому, які характеристики виявляються під час опису форми або структури предметів, що характеризують як **хитрі**. **Хитрість** у цьому випадку проявляється в складності, нетиповості, хитромудрості.

Дослідження логічної і семасіологічної структури лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ** дозволяє визначити зміст концепту "**хитрість**" таким чином: **ХИТРИСТЬ – якість людини**, що виявляється в соціальних відносинах і виражає недоброзичливе ставлення до людей: у намірі обдурити кого-небудь, приховати справжнє ставлення, вчинки, використовувати шахрайство; якість, що виявляється в умінні знаходити вихід у складній ситуації, спритності, винахідливості, майстерності.

Носій якості **хитрість** – особа, яка використовує непрямі, обманні шляхи, приховує свої справжні наміри, займається шахрайством; уміє знаходити вихід зі скрутного становища, відрізняється винахідливістю, майстерністю в чому-небудь.

Абстрактне поняття позначає якість, властивість, пов'язані з хитрістю.

Приєм дозволяє обдурити, злукавити, шахраювати, приховати щось, вивернутися; дозволяє розв'язати складне завдання.

Характеристика форми, будови предмета, яка проявляється в складності, нетиповості, хитромудрості.

У російській мовній картині світу виявлені не тільки найменування **хитрість**, а й слова, які мають оцінні значення і називають не тільки ознаку, а й ставлення до неї мовця.

1.3. Логічна та семасіологічна структури лексико-фразеологічного поля імені концепту

Фразеологічні одиниці (ФО) відіграють особливу роль у створенні мовної картини світу. Як пише В. Телія, фразеологічний склад мови – це дзеркало, у якому лінгвокультурна спільність ідентифікує свою національну самосвідомість [240], саме фразеологізми ніби "нав'язують носіям мови особливе бачення світу, ситуації" [271]. Відображуючи у своїй семантиці тривалий процес розвитку культури народу, ФО фіксують і передають від покоління до покоління культурні настанови та стереотипи, еталони й архетипи. Природа значень ФО тісно пов'язана із фоновими

знаннями носіїв мови, із практичним досвідом особистості, з культурно-історичними традиціями народу, який говорить цією мовою.

Сьогодні існує велика кількість досліджень, присвячених як теоретичним питанням фразеології, так і проблемам функціонування фразеологічних одиниць [2; 3; 20; 56; 61; 130; 136; 140; 198; 278].

Методика аналізу реалізації концепту "**хитрість**" у фразеологічній семантиці привела до вибору таких термінів, як "фразеологічна одиниця", "фразеологічне значення", "структура ФО" та інших, пов'язаних з ними. Не ставлячи за мету детально аналізувати різні погляди на обсяг і сучасні завдання фразеології, а також на проблему визначення фразеологічних одиниць (їх досить повно описано в науковій літературі [3; 55; 85; 185]), ми обрали концепцію, у речіщій якої приймають широкий підхід до фразеології, розглядаючи фразеологічну одиницю як "стійке, відтворюване предикативне або непередикативне поєднання слів, що характеризується більшою чи меншою мірою цілісності й ідіоматичності значення" [185]. Зазначений підхід пояснює і вибір термінів "стійке поєднання", "фразеологічне поєднання", "фразема", "фразеологічна одиниця", які використовуємо в роботі як синонімічні.

У фразеологічній системі російської мови концепт "**хитрість**" реалізується в семантиці ФО, сукупність яких становить план вираження лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ**.

Методом суцільної вибірки із фразеологічних словників [46; 262] і словника фразеологічних синонімів [29] було виділено корпус ФО, які реалізують концепт "**хитрість**" у своїй семантиці (43 одиниці*) та утворюють тематичні групи та підгрупи лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ**.

Із точки зору співвіднесення ФО з певним граматичним класом було виділено три групи одиниць: іменні, ад'єктивні та дієслівні.

Розглянемо тематичну представленість концепту "**хитрість**" у семантиці іменних ФО.

Характеристика особи:

1. Виявляє хитрість у відносинах з іншими людьми (13):

1.1. Той, хто діє з прихованим наміром (7): *Лиса Патрикеевна; старый лис; старая лиса; лисий хвост; волк в овечьей шкуре; кока с соком; змея подколотная.*

1.2. Той, хто займається шахрайством (5): *продувная bestия; гусь лапчатый; жох-парень; прожженный плут; малый (парень) не промах.*

* У дужках указана кількість одиниць у групі та підгрупах.

Окреме місце в цій підгрупі належить ФО 'хитрый Митрий'.

2. Виявляє хитрість у виконанні чого-небудь (4):

2.1. Той, хто відрізняється досвідченістю (3): *стреляный (старый) воробей; стреляный (травленный, старый) волк (зверь); стреляная птица.*

Окреме місце в цій підгрупі належить ФО 'фигли-мигли'.

Характеристика предмета:

1. Характеристика форми, будови предмета, яка проявляється в простоті: (2): *какая хитрость; не велика хитрость.*

Розглянемо тематичну представленість концепту "хитрість" у семантиці ад'єктивних ФО.

Характеристика особи:

1. Вияв хитрості в контактах з іншими людьми (8):

1.1. Виявляє лукавство, прихований намір у своїх діях (5): *хитрый как бес; хитрый как дьявол; хитрый как лиса; хитрый как чёрт, себе на уме.*

1.2. Займається шахрайством (2): *хитрый как шельма; нечист на руку.*

Окреме місце в цій підгрупі належить ФО 'хитёр бобёр'.

Розглянемо тематичну представленість концепту "хитрість" у семантиці дієслівних ФО.

Характеристика особи:

1. Виявляти хитрість у контактах з іншими людьми (6):

1.1. Діяти обманним, непрямим шляхом (4): *наводит / навести тень [на плетень (ясный день)]; вертеть вола (вола вертеть) кому-либо; вертеть мельницу; крутит динамо.*

1.2. Виявляти лукавство, прихований намір у своїх діях (2): *вертеться (прикидывается) лисой; вертеть (виляет) хвостом перед кем-либо.*

2. Виявляти хитрість у виконанні чого-небудь (10):

2.1. Уміти знаходити вихід у складній ситуації (7): *знать все ходы и выходы; знать как и что; вертеться как береста на огне; вертеться как бес (черт) перед заутреней; вертеться (крутится) как уж (угорь, карась) на сковородке; выходит (вылезает) сухим из воды; ему все сходит с рук.*

2.2. Відрізнятися досвідченістю (3): *на мякине не проведешь кого-либо; на кривой не объедешь кого-либо; прошел огонь [и] воду [и] медные трубы.*

Аналіз фразеологічного матеріалу дав змогу виявити додатковий аспект реалізації концепту **"хитрість"** у російській мові. У складі другої тематичної підгрупи "Прояв **хитрості** у виконанні чого-небудь" виділено нову підгрупу на основі спільності семи "досвідченість", характерної для мовної реалізації концепту у фразеологічній семантиці.

Кожна виділена група фразем організована за принципом поля, у якому виокремлюються ядрена та периферійна частини.

Аналіз значень ФО, що складають семасіологічну структуру лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ** переконує, що ядрена частина досліджуваного поля представлена 30 ФО з ядерними семами "обман", "прихований намір", "шахрайство", "лукавство", "лестощі", "лицемірство", "спритність", "схильність до спритного обману", "пронозливість", "схильність до шахрайства". Перехідна зона включає 7 ФО з такими ядерними семами, як "відсутність мудрованості, хитромудрості", "схильність до ворожості", "підступність", "уміння ухилитися від заслуженого покарання". Периферія проаналізованого поля представлена 6 ФО, що включають семи, периферійні для мовних реалізацій концепту **"хитрість"**: "схильність до крадіжок", "досвідченість".

Дослідження логічної та семасіологічної структур лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ** дозволяє визначити зміст концепту **"хитрість"** таким чином: **ХИТРИСТЬ** – **якість людини**, що виражає недоброзичливе ставлення до людей: у намірі обдурити кого-небудь; приховати справжнє ставлення, вчинки; використовувати шахрайство.

Носій якості **хитрість** – особа, яка використовує непрямі, обманні шляхи, приховує свої справжні наміри, займається шахрайством; відрізняється досвідченістю в чому-небудь.

Прийом, що дозволяє обдурити кого-небудь; прийом, що дозволяє виконати що-небудь без особливої проникливості, кмітливості, мудріший.

Одним із важливих джерел культурологічної інтерпретації ФО є аналіз їх образного змісту. Це пояснюється тим, що "образи, покладені в основу стійких словосполучень, що повторюються з покоління в покоління і закріплені в системі мови, відображують тим самим ментальність певного народу" [238, с. 249]. Такими образами часто виступають "деякі еталони, порівняно з якими оцінюють ту чи іншу дію або властивість" [238, с. 241]. Крім того, психолінгвістичні експерименти засвідчують, що "образи, які ідіоми пробуджують у свідомості носіїв мови, базуються виключно на прямих значеннях окремих компонентів" [77, с. 52], що створює

ніби новий, самостійний пласт змісту ФО. "Наявність образної складової в плані змісту проявляється в різного роду сполучуванні та/або ситуативних обмеженнях" [76, с. 75].

Фразеологічні одиниці, як і слова, є продуктом діяльності мовної свідомості, що відображує спосіб осмислення дійсності в процесі мово-творчого акту в момент його створення. Цей спосіб фіксується в ідіомах і відбивається в їх внутрішній формі. "Внутрішня форма ідіом – це асоціативно-образний мотивувальний комплекс, що організовує зміст у мовленні" [232, с. 12]. Внутрішня форма ідіом, що є результатом метафори, викликає у свідомості образне уявлення про дійсність, певний "гештальт" [130], який є "відображенням реалії" можливого світу, закріпленого в мовній картині носія мови. Це "відображення" будується на зразок предметного світу: "Лінгвокреативне мислення враховує реальні зв'язки та відносини предметного світу, і крім того, у створенні "фрагментів" мовної картини світу відображено осмислення дійсності з "розпросторенням фантазії", з урахуванням різного роду міфології тощо, що підтверджує думку про творчий характер мовного мислення" [240, с. 143].

Мовна свідомість використовує образи, пов'язані з тваринним світом. У реальному світі є "реалія" – "хвіст", яка в мові є структурною частиною внутрішньої форми низки ФО. У реальному світі як такий **хвіст** не існує, він є частиною тіла птахів і тварин (*лисий хвост*). Однак фантазія під час творення ФО формує лінгвокреативне мислення, приписуючи наявність хвоста людині, причому ті маніпуляції, які можна виробляти з хвостом, знаходять пряму аналогію між поведінкою та реальним предметним світом. Частина ФО ніби фіксує у своїй внутрішній формі сцени з життя тварин, у яких певний внутрішній стан виражається позою або характерним рухом тварини: *вертеться как уж (угорь, карась) на сковородке*. Внутрішня форма ФО *вертеть (вилять) хвостом перед кем-либо* "хитрувати, лукавити з будь-ким" відображує також "поведінку собаки, яка визнає над собою владу господаря" [240, с.147]. Свідомість також використовує образи тварин для зооморфологізації людської якості **хитрість**: *змея подколотная; гусь лапчатый; волк в овечьей шкуре; стреляный (травленный, старый) волк (зверь); вертеть вола (вола вертеть) кому-либо; хитёр бобёр; стреляная птица; стреляный (старый) воробей*.

Прагнення мовної свідомості уявити абстрактне через матеріальне, нове через знайоме втілюється у значеннях ФО, які відображують учинки

людини: *наводитъ/навести тень [на плетень (ясный день)]; прошел огонь и медные трубы; знать все ходы и выходы; знать, как и что; выходит сухим из воды.*

Абстрактне також матеріалізується мовною свідомістю в образах чорта, диявола, шельми та втілюється у значеннях таких ФО, як *вертеться как (черт) бес перед заутреней, продувная bestия (шельма)*. Так мовна свідомість наділяє абстрактне наочними властивостями та робить **хитрість** зрозумілою шляхом її персоніфікації.

Предмети так само наділяють видимими властивостями, що робить **хитрість** упізнаваною шляхом її матеріалізації (реіфікації): *вертеться как береста на огне.*

Прикметник **хитрый** у таких ФО, як *'хитрый как лиса, хитрый как шельма; хитрый как черт (бес, дьявол), хитрый Митрий'* дозволяє посилити ядерні семи "обману", "лукавства", "прихованості".

Субстантив **хитрость** у поєднанні зі словами *какая* и *невелика* у ФО *"Какая хитрость!, Невелика хитрость"* співвідносить **хитрость** з її відсутністю, оцінюючи її, що дає змогу виділити імпліцитну сему "хитромудрість, мудріший". У ФО *'фигли-мигли'* виокремлюється імпліцитна сема "метод, прийом".

Представимо викладене схематично:

1. Персоніфікація хитрості:

1.1. Особистість зі своїми особливостями (16): *Хитрый Митрий. Кока с соком. Жох-парень. Прожженный плут малый (парень) не промах. Он знает все ходы и выходы. Он знает, как и что. Выходит (вылезает) сухим из воды. Ему все сходит с рук. Себе на уме. Нечист на руку. На мякине не проведешь кого-либо. На кривой не объедешь кого-либо. Наводитъ/навести тень [на плетень (ясный день)]. Вертеть мельницу. Крутит динамо.*

1.2. Представник потойбічного світу, сил зла (5): **Чорт** (*Хитрый как черт*); **Біс** (*Хитрый как бес. Вертеться как бес (чёрт) перед заутреней*); **Шельма** (*Хитрый как шельма*).

2. Зооморфологізація хитрощі:

2.1. Тварина (15): **Лиса** (*Лиса Патрикеевна. Старый лис. Старая лиса. Хитрый как лиса. Вертеться (прикидывается) лисой*); **Бестія** (*Продувная bestия [шельма]*); **Змія** (*Змея подколотная*); **Гусь** (*Гусь Лапчатый*); **Вовк** (*Волк в овечьей шкуре. Стреляный (травленный, старый) волк (зверь)*); **Вол** (*Вертеть вола (вола вертеть) кому-либо*);

Бобер (*Хитёр бобёр*); **Птах** (*Стреляная птица*); **Горобець** (*Стреляный (старый) воробей*); **Риба** (*Вертеться как уж (угорь, карась) на сковородке*).

3. Матеріалізація (реіфікація) хитрості (3): Береста (*Вертеться как берестана огне*); **Хвіст** (*Лисий хвост. Вертеть (вилят) хвостом перед кем-либо*).

Норми поведінки, накладені суспільством, соціально-позитивні, їх дотримання викликає схвалення вчинків індивідів, і навпаки, порушення норм і недотримання заборон викликає негативну реакцію оточення.

Норми поведінки характеризуються варіативністю залежно від соціальної ідентичності, вони закріплюються в суспільній свідомості та передаються з покоління в покоління за допомогою мови та мовних образів.

У мовній картині світу носія російської мови система норм поведінки закріплена та виражена в семантиці ідіом, що позначають поведінку й особистісні якості суб'єкта. Більшість фразеологічних одиниць, як і лексичних, фіксує відхилення від норми в поведінці; риси, описані в них, піддаються негативній раціональній і емотивній кваліфікації. Відповідність нормі супроводжується позитивною раціональною і емотивною оцінкою. Емотивна оцінка безпосередньо пов'язана з внутрішньою формою ідіоми, що викликає у свідомості мовця картини певної типової ситуації і пов'язаних з нею асоціацій, в яких закладена позитивна або негативна емотивна оцінка, "вироблена" колективною свідомістю попередніх поколінь.

Деонтичні норми російської мови включають моральні норми, які передбачають заборону на такі вчинки, як обман, введення когось в оману, що яскраво відображено в семантиці ФО: *наводить/навести тень [на плетень (ясный день)], вертеть вола, вертеть мельницу, крутит динамо*.

Різкій негативній емотивній оцінці піддаються дії індивіда, спрямовані на завдання іншій людині моральної шкоди. Не слід хитрувати, лукавити, принижуватися, плазувати – *вертеть (вилят) хвостом перед кем-либо*. Не слід викручуватися – *вертеться как берестана огне, вертеться (крутиться) как уж (угорь, карась) на сковородке, вертеться как бес (черт) перед заутренней*. Не слід прикидатися, лестити – *вертеться (прикидывается) лисой*.

Нормативний канон російської мовної особистості є в семантиці низки ФО, що відображують негативні особистісні якості суб'єкта. У російській мові негативній оцінці піддаються такі особистісні якості, як спритність – *продувная бестия [шельма], гусь лапчатый, ему все сходит с рук, кока с соком, выходит сухим из воды*; пронозливність – *он знает как и что, он знает все ходы и выходы*; лукавство – *старый лис, старая лиса, лиса Патрикеевна, хитрый как лиса*; підступність – *змея подколотная*; лицемірство – *волк в овечьей шкуре, лисий хвост*; скритність – *себе на уме*; хитрість – *хитрый Митрий, хитёр бобёр, хитрый как бес, хитрый как дьявол, хитрый как чёрт*. ФО 'на мякине не проведешь кого-либо, на кривой не объедешь кого-либо' кваліфікують особистісні якості суб'єкта, який достатньо досвідчений, його неможливо перехитрити, обдурити.

У російській мовній картині світу також негативно кваліфіковано такі соціально шкідливі дії, як витівки та виверти – *фигли-мигли*; злодійство, шахрайство – *нечист на руку*; крутість – *жох-парень, хитрый как шельма*.

Аналіз фразеологічного матеріалу дає змогу доповнити зміст концепту "**хитрість**", що співвідноситься зі змістом моральних норм, які передбачають заборону, застереження або попередження, висловлюють суб'єктивне почуття-ставлення мовця до світу, особи або стану справ і отримують негативну оцінку.

Досліджуваний фразеологічний матеріал підтверджує, що концепт "**хитрість**" є значущим для російської культури та відображує специфіку російської ментальності, у якій цей концепт оцінюють як негативну рису.

Розділ 2. Концепт "хитрість" у російській фольклорній мовній картині світу

Фольклорні твори утворюють корпус існуючих в культурній традиції в основному зафіксованих текстів, які пройшли значний шлях художнього розвитку, що багатогранно відбив життя і ментальність російського народу. Фольклор виробив особливі жанрові форми – прислів'я, пісню, билину, казку, що відрізняються особливостями структури та композиції, які не властиві авторським творам. Мета наступного розділу – розглянути реалізацію концепту "**хитрість**" у прислів'ї, казці та билині, оскільки,

з одного боку, в цих формах фольклорного твору концепт представлений досить широко та різноманітно, а з іншого – можливо, саме в них він викристалізувався чітко.

2.1. Репрезентація концепту "хитрість" у російських прислів'ях і приказках

Прислів'я та приказки становлять особливий інтерес для вивчення національно-культурної специфіки. За словами Є. Іванової, "прислів'я є "автобіографією народу", "дзеркалом культури" [94].

Існують різні підходи до вивчення прислів'їв і приказок [187; 188; 221].

Як зазначає І. Анічков, прислів'я – це найкоротша літературна форма, безпосередньо попередня байці. Вона існує не тільки в сфері літератури, а й у сфері мови і є лінгвістичним фактором [6].

Г. Пермяков описує потрійну природу прислів'я. З одного боку, прислів'я – це явище мови, з іншого – логічна одиниця, що виражає судження, з третьої – це художня мініатюра [187; 188].

У роботах К. Григаса йдеться про художні або поетичні образи прислів'я, водночас прислів'я розглядається як частина мови й інструмент інформації [66]. Х. Касарес зазначає, що прислів'я складають сферу вивчення пареміологів, фольклористів та одночасно, будучи лінгвістичними текстами, утворюють особливу лінгвістичну галузь дослідження [106].

З позицій лінгвістики прислів'я – це текст і знак. У рамках аналізу прислів'я як тексту основний акцент можна поставити на діяльнісному аспекті її функціонування в безпосередній комунікації. За підходом до прислів'я як до мовного знаку, що входить у систему мови й існує в ній нарівні з іншими, застосовні традиційні принципи розгляду мовного знака. Дані підходи не суперечать один одному, тому що будь-який текст наділений знаковою функцією, і вибір того чи іншого підходу або їх поєднання підходів визначається завданнями, які ставить дослідник. Багато дослідників поєднують аналіз текстових і семіотичних характеристик прислів'їв [141; 142].

У даному дослідженні прислів'я і приказка розглядаються як жанр фольклорного твору і як когнітивний мовний знак, який має два семантичних плани: внутрішню форму та значення. Внутрішня форма визначається

як буквально значення паремії, безпосередньо виведене зі значень конструктивних її компонентів і зв'язків між ними, в його співвідношенні зі значенням прислів'я (приказки) [95]. Власне значення прислів'я має більш узагальнений характер, ніж внутрішня форма, і визначається як "її зміст, який залишається незмінним у всіх випадках вживання прислів'я і включає такі елементи, як сутність відносин між компонентами ситуації і суто оцінний компонент" [95, с. 38]. У межах кожного рівня і між рівнями вичленовуються пропорційні одиниці знання – когнітеми, причому слово "одиниця" у визначенні когнітеми використовується не в значенні "дрібна складова", а "елемент".

Когнітивна структура прислівно-приказкового знака зберігає два види знань: картинно-образний, співвіднесений з рівнем внутрішньої форми, та раціонально-оброблений, пов'язаний з рівнем значення. На рівні значень прислів'їв (приказок) відбивається знання про поведінку індивідуума в суспільстві, норми моралі, життєві істини та типові життєві ситуації. На рівні внутрішніх форм прислівно-приказкових знаків закріплюється знання про конкретні ситуації – як прояв цих загальножиттєвих істин і типових життєвих ситуацій.

Методом суцільної вибірки зі збірок прислів'їв і приказок російської мови [4; 86; 91] було виділено корпус одиниць (усього 148), які реалізують концепт "**хитрість**" у своїй семантиці й утворюють тематичні групи та підгрупи лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**.

Схема 2.1

ХИТРИЙ

Характеристика особи:

1. Прояв хитроці в контактах з іншими людьми:

- 1.1. Використання непрямих, обманних шляхів.
- 1.2. Прихований намір.
- 1.3. Шахрайство.
 - 1.3.1. Шахрайство.
 - 1.3.2. Злодійство.
- 1.4. Використання лестоштів.

2. Прояв хитроці у виконанні чого-небудь:

- 2.1. Уміння знаходити вихід у складній ситуації.
- 2.2. Необхідність особливого підходу.

Розглянемо склад виділених тематичних груп і підгруп.

Характеристика особи:

1. Прояв хитрощі в контактах з іншими людьми (125*):

1.1. Використання непрямих, обманних шляхів (12): *Как не хитрил, а на то же своротил. На иную хитрость станет и простоты. Перемудрил, так перетонил (перехитрил). Перехитришь, так подмётки не подкинешь.*

1.2. Прихований намір (78): *Что беснующемуся нож в руки, то лукавому власть. Что полукавишь, то и пожнёшь. Тот к добру не управит, кто в делах лукавит. Живучи просто, доживёшь лет до ста; а кто лукавит, того скоро чёрт задавит. Злой с лукавым водились, оба в яму провалились.*

1.3. Шахрайство (21):

1.3.1. Шахрайство (19): *На кривой лошади (или: кривых оглоблях) плута не объедешь. Мастеровой не худ, да в душе плут. Как ног у змеи, так у плута концов не найдёшь. Он из плута скроен, мошенником подбит. Рука руку моет, а плут плута покроет. Плут на плуте едет, плутом погоняет. Наскочил плут на тройного плута.*

1.3.2. Злодійство (2): *Плуту да вору – честь по разбору. Заговелась лиса, загоняй гусей.*

1.4. Використання лестощів (14): *Лесть без зубов, а с костями съест. Льстец под словами – змей под цветами. Лихва да лесть дьяволу в честь. Коли птицу ловят, так её сахаром кормят. Не поддавайся на пчелкин медок: у неё жальце в запасе.*

2. Прояв хитрощі у виконанні чого-небудь (23):

2.1. Уміння знаходити вихід у складній ситуації (20): *Вертляв: его и в ступе пестом не уходишь. Умей угодить на угодного и неугодного. Он обувшись в рот влезет. В одно ухо влезет, в другое вылезет. Худая увёртка, а все лучше с нею (а без неё нельзя). Мечется, ровно цыган на торгу (или: ярмарке).*

2.2. Необхідність особливого підходу (2): *Только лапти на обе ноги плетутся, а рукавички розни. Эта епанча на оба плеча.*

Відокремлений місце в даній підгрупі займає прислів'я 'Он рыболов: пятерней нащупает и поймает'.

Проведений аналіз прислівно-приказкових одиниць показав, що концепт "**хитрість**" представлено в когнітивній моделі (148 прислів'їв і приказок) на рівнях внутрішньої форми або значення.

* У дужках зазначена кількість одиниць у групах і підгрупах.

Коли досліджуваний концепт представлений на рівні внутрішньої форми прислів'я, то він реалізується в її семантичній моделі (всього 42 одиниці). У тому випадку, якщо досліджуваний концепт представлений на рівні значення прислів'я, то він реалізується в її семантичному тлумаченні (всього 106 одиниць).

На рівні внутрішньої форми закріплюється знання про те, що **хитра** людина схильна до обману, лукавства, шахрайства, крутійства, розкрадання, лицемірства; вміє знаходити вихід у складній ситуації. Носій якості "**хитрість**" ("**лукавство**"): улесливий, виверткий, небезпечний. Лукавство карається, а надмірний обман призводить до викриття.

На рівні значень відбивається знання про те, що **хитра** людина скритна в своїх діях, лицемірна, лукава, улеслива, підступна, вивертка; вміє пристосовуватися, схильна до крутійства та розкрадання; небезпечна. Хитрість – творчість, майстерність. Лукавство, крутійство та злодійство карані, а подвійний обман нетривалий.

У когнітивній структурі прислівно-приказкових знаків образна складова концепту "**хитрість**" представлена шляхом персоніфікації, зооморфологізації, реітіфікації хитрості.

1. Персоніфікація хитрощі (111):

1.1. **Особистість зі своїми особливостями** (72): *Севастьян горшки продает, а Севастьянича подтаргивает. Наш Пахом с Москвой знаком. Бородка Манина, а совесть глиняна. Он и Ивашка, да не промокашка. Не всяк спит, кто храпит. Вертляв: в него и в ступе пестом не утолчешь. Среди поста и матушка проста. Лукавой бабы в ступе не уходишь. Недоброзичливецъ (9): Что полукавишь, то и поживешь. Не копай другу ямы: сам в неё ввалишься. Злой с лукавым водились, оба в яму провалились. Тот к добру не управит, кто в делах лукавит. Иудино лобзание. Кто лукавит, того черт задавит. Будешь лукавить, так черт задавит. Живучи просто, доживёшь лет до ста; а кто лукавит, того черт задавит. Что беснующемуся нож в руки, то лукавому власть. Шахрай (18): Ты плутоват, а я узловат. Ты сер, а я сед. Он из плута скроен, а мошенником подбит. Он еще сверх плута на два фунта. Напоролся плут на мошенника. Плут с плутом заодно. Плут на плуте едет, плутом погоняет. Наскочил плут на тройного плута. Рука руку моет, а плут плута покроет. Злодій (2): Плуту да вору – честь по разбору. Вору воровское и будет.*

1.2. **Соціальні відносини та соціальний статус (7): Дружина (1):** Жена мужа любила: в тюрме место купила. **Кума (2):** Шалишь кума, не с той ноги плясать пошла. **Кумушкины слезы на базаре дешевы.** **Слуга (4):** Слуга двоих господ. Двома господинам один раб. На двоих господ не долго послужишься (не угодишь). Двум господам не служат.

1.3. **Представник потойбічного світу, сил зла (3): Диявол (1):** Лихва да лесть дьяволу в честь. **Чорт (1):** В людях ангел, а дома черт. **Лихо (1):** Днём тихо, а ночью лихо.

2. Зооморфологізація хитрощі (27):

2.1. **Тварини (16): Лисиця (3):** Заговелась лиса: гоняй гусей. Отыгрывается, как лиса хвостом. Вильнет умом, как лиса хвостом. **Вовк (1):** Волк под овчиной. **Вовк и лисиця (2):** Глядит лисой, а пахнет волком. Кто в чин вошел лисой, тот в чине будет волком. Волчья кайка, да лисья незнайка. Где в волчьей нагольной (шубе), где в лисьей под плисом. **Гусь (1):** Хорош гусь. Это Гусь Лапчатый. **Змія (1):** Льстец под словами – змей под цветами. **Вівця (1):** Звяга-то овечья, а сять-то человекья. **Пес (2):** Вильнет умом, как пес хвостом. Крутит, как пес хвостом. **Кіт (1):** Постригся кот, посхимился кот, а все тот же кот. **Миша (1):** Это мыши кота погребают. **Вуж (1):** Ужом вьётся, развивается.

2.2. **Птахи (6): Птицу кормом, а человека словом обманывают.** Коли птицу ловят, так ее сахаром кормят. **Сорока (2):** Знает сорока, где зиму зимовать. Вильнет умом, как сорока хвостом. **Соловей (1):** Падок соловей на таракана, человек – на льстивые речи. **Голуб (1):** У того голубочка велики (остры) зубочки.

2.3. **Риби (2): Щука (2):** Постится щука, а пескарь не дремли. Уснула щука, да зубы не спят.

2.4. **Комахи (3): Бджола (1):** Не поддавайся на пчелкин медок: у неё жальце в запасе. **Оса (1):** И у осы мёд есть. Лесть да месть дружны. **Муха (1):** Мёд сладко, а мухе падко.

3. **Уречевлення (реіфікація) хитрощі (12): Ком (1):** Маслян ком, и прошел кувырком, да что-то отрыгивается. **Млин (1):** Блином масленным в рот лезет. **Буйок (1):** У буйка – не без крюка. **Опанча (1):** Эта епанча на оба плеча. **Хата (1):** Из одной избы и горячо и студено. **Виверти (1):** Худая увёртка, а всё лучше с нею (а без неё нельзя). **Вітер (1):** Куда (откуда) ветер подует. По погоде глядя. **Назва місяця (1):** Ай, ай, месяц май: тёпел, да холоден (голоден). **Хвіст (4):** Лисий хвост,

да волчий рот. И волчий рот (зубы), и лисий хвост. Весь бы прост, да привязан хвост (лисий). Сам, кажись, и прост – да увяз хвост.

Досліджуваний матеріал прислів'їв і приказок підтверджує, що концепт "**хитрість**" є значущим для російської культури та відображує специфіку російської ментальності, в якій оцінюється як негативна риса.

2.2. Реалізація концепту "хитрість" у російських народних казках

Існує велика кількість досліджень, присвячених казці [20; 199; 220]. У роботі приймається визначення казки, запропоноване Ю. Борєвим: "Казка [жанр фольклору] – це усна народна розповідь, повне чарівних подій. Казка – спочатку різноманітні народні сказання про чарівниць, чари, чаклунів і велетнів і про інших надприродних суб'єктів і їх взаємодію зі світом звичайних людей" [32, с. 409–410].

Було зроблено багато спроб класифікувати казки, проте єдина класифікація досі не створена. Більшість дослідників (А. Афанасьєв, В. Пропп, Т. Соколова) визнає наявність трьох основних груп казок: казки про тварин, фантастичні (міфологічні) або чарівні казки, новелістичні казки [20; 199; 220].

Залежно від структури та поетики кожної групи казок реалізація концепту "**хитрість**" відбувається по-різному, тому дослідження реалізації аналізованого концепту буде подане з урахуванням основних ознак основних груп. Розглянемо, як репрезентується концепт "**хитрість**" у чарівній казці.

2.2.1. Реалізація концепту "хитрість" у чарівній казці

Чарівні казки виражені сюжетами та мотивами, тому їх легко та безпомилково можна виділити серед інших казок. Казки з такими сюжетами, як "О трех царствах", "О Финисте Ясном Соколе", "О Царевне лягушке", "О семи Семионах" та інших героїв, що володіють яким-небудь чарівним мистецтвом і здобувають царівну, про жар-птицю, про змієборця і багато інших, безперечно, є чарівними казками. Такі мотиви, як спорудження за одну ніч чарівного палацу, мотив невидимого помічника героя, мотив перельоту героя в інше царство на орлі або килимі-літаку

та багато інших, типові для чарівної казки. У більшості випадків поняття чарівної казки визначається шляхом характеристики її сюжетів і мотивів. Казки, в яких є чари, можна віднести до чарівних, хоча важко дати визначення самого поняття чарівництва. Слідом за Проппом, ми будемо визначати чарівні казки "не за наявністю в них елементів чарівництва, не шляхом перерахування сюжетів, а за їх будовою або композицією ..." [199].

Чарівним, як вважає В. Пропп, є "той жанр казок, який починається з нанесення будь-якого збитку або шкоди (викрадення, вигнання та ін.) або бажання мати що-небудь (цар посилає сина за жар-птицею) і розвивається через мандри героя з дому, зустріч з дарувальником, який дає йому чарівний засіб або помічника, за допомогою якого предмет пошуків знаходиться. Надалі сюжет казки передбачає двобій з суперником (найважливіша його форма – змієборство), повернення і переслідування. Часто ця композиція створює ускладнення. Герой вже повертається додому, але брати скидають його в прірву. Надалі він знову прибуває, піддається випробуванню, вирішуючи складні завдання, запановує і одружується або в своєму царстві, або в царстві свого тестя. Це – стислий схематичний переказ композиційного стрижня, закладеного в основу багатьох різноманітних сюжетів. Казки, що відображують цю схему, будуть називатися чарівними" [199].

Такі заголовки чарівних казок, як "Волшебное кольцо", "Три царства – медное, серебряное и золотое", "Королевич и его дядька", "Перышко Финиста Ясна Сокола", "Чудесная рубашка" та інші, визначають розуміння того, що сюжети побудовані на чаклунстві, які ніби не передбачають проявів **хитрості**, лукавства або обману. Однак мотив **хитрості** виявляється майже в кожній чарівній казці, **хитрість** є або знаряддям для усунення героєм перешкод з метою здобуття перемоги та/або відміною рисою героя або рисою персонажа-антагоніста. Нами буде проаналізована репрезентація концепту "**хитрість**" у російських народних казках у кількох аспектах, а саме з позицій:

- 1) засобів вираження досліджуваного концепту;
- 2) зв'язку концепту з персонажами чарівної казки;
- 3) позитивної або негативної оцінки розповідачем якості **хитрість**.

У казці "Поди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что" дружина Федота стрільця-молодця дуже **хитра**, а її **хитрість** полягає в майстерності. " – *Вот это ковер! В жизнь мою такой хитрости*

не видывал" [21, т. 2, с. 213]. Така реалізація концепту "**хитрість**" обумовлена вживанням іменника **хитрость**, який є прямим поверхневим індикатором розглянутого концепту; проте звернемо увагу на іменник **ковёр**. Взаємодія значень іменників підсилює ядерну сему "винахідливість, майстерність в чому-небудь" іменника **хитрость**.

Індикатором досліджуваного концепту стає взаємодія значень з посиленням ядерної семи. Дана реалізація концепту "**хитрість**" відповідає первісному втіленню досліджуваного концепту в значенні іменника з ядерною семою "майстерність". Носій ознаки **хитрість** у даній казці – це дружина головного героя Федота стрільця-молодця, яка є його своєрідним чарівним помічником. Далі в описі Федота і його дружини кілька разів зустрічаємо *"сам-то он прост, а жена у него больно хитра"*. Прикметник **хитра** – прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**".

Протиставлення **простоти** та **хитрості** підсилює в останньому ядерні семи "хитромудрість", "мудрованість". **Хитрість** дружини Федота полягає не тільки в її майстерності, а і в мудрості. Індикатором емоційних зв'язків можна назвати мову героїні.

" – Что угодно, что надобно?

*– Не ведаете ли: как **ухитрится** да пойти туда – не зная куда, принести то – не зная что?"* [21, т. 2, с. 214].

Використання розмовного дієслова **ухитрится** в даному контексті має на реципієнта емоційний вплив; у результаті в розглянутому дієслові посилюється ядерна сема "змогти, зуміти". Це прямий поверхневий індикатор емоційних зв'язків з концептом "**хитрість**". **Хитрість** тут позитивна, оскільки тільки завдяки **спритності** та **хитрості** дружина Федота зуміла допомогти чоловікові у виконанні нездійснених завдань. У казці "Три царства – медное, серебряное и золотое" *"... во дворце сидят тридцать три девицы-колпицы, вышивают полотенца **хитрыми** узорами, городками с пригородками"* [21, т. 1, с. 129]. Взаємодія значень прикметника **хитрый** і іменника **узор** підсилює ядерні семи "майстерний", "хитромудрий", "складний", "витончений"; в результаті прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражається словосполученням типу прикметник + іменник, а носіями якості **хитрість** є дівичі-майстрині. **Хитрість** дівчат полягає в їх майстерності, що має позитивну оцінку. Дана реалізація досліджуваного концепту відповідає первісному втілення концепту "**хитрість**" у мові. Далі в цій же казці в описі антагоніста

Івана-царевича – Ворона Вороновича виявляємо: *"Он хитер и мудер, по горам, по долам, по вершинам, по облакам летал!"* [21, т. 1, с. 129]. У мові прикметник **хитромудрый** (такий, який відрізняється прагматичним розумом, вичорненою побудовою думок, майстерністю в чому-небудь) є однією з реалізацій концепту **"хитрість"**. У даному контексті короткі прикметники **хитер и мудер**, з'єднуючись сполучником **и**, виявляються в одному рядку. У результаті взаємодії значень у слові **хитер** посилюються ядерні семи "знання", "досвідченість". Прямим поверхневим індикатором досліджуваного концепту виступає взаємодія значень з посиленням ядерної семи. Дана реалізація має позитивну емоційну оцінку.

Аналогічний прямий поверхневий індикатор виявляється в казці "Королевич и его дядька". *"Названник Ванька под окном сидит. – Ах, каналья, сделал все-таки! Хитер, – говорит, – мудер!"* [21, т. 1, с. 124].

У даному контексті також короткі прикметники **хитер** і **мудер** розташовуються в одному ряду. І в результаті взаємодії значень у слові **хитер** посилюються ядерні семи "знання", "досвідченість". Звернемо увагу на використання в останньому контексті номінального іменника **каналья**, який має конотативне значення і впливає на слухача; в результаті **хитрість** головного героя Івана-царевича набуває в оцінюванні персонажем відтінок іронічності.

Василиса Премудра з казки "Морской царь и Василиса Премудрая" не тільки дуже мудра, але і хитра, а її **хитрість** полягає в спритності. *"Вот это беда пришла! Если уйдем мы, будет за нами великая погоня, царь морской разгневается и предаст нас смерти. Надо ухитряться!"* [21, т. 2, с. 224]. Прямий поверхневий індикатор концепту **"хитрість"** виражений розмовною дієсловом **ухитряться**, ядерними семами якого є семи "хитрувати", "вивертатися", "ухилитися". Оскільки Василиса Премудра є чарівним помічником героя, то її **хитрість** позитивна. Дана реалізація досліджуваного концепту відповідає більш ранній реалізації концепту **"хитрість"** у словах, ядерними семами яких є сема "спритність".

Крім самої Василиси Премудрої носієм ознаки хитрість у казці є і бабуся. Вона також виступає в ролі чарівного помічника Івана-царевича. *"Старые люди хитры и догадливы!"* [21, т. 2, с. 219]. Асоціативний зв'язок **стара людина** – "мудра, досвідчена, хитра людина" відображує певну межу, картину світу, а прикметник **хитры** є прямим поверхневим

індикатором асоціативного зв'язку з концептом "**хитрість**" з позитивною емоційною оцінкою.

Єлена Прекрасна з казки "Віщий сон" не менше хитра та мудра, ніж попередня героїня. "*Чай сама слышала, какая **хитрая** Елена Прекрасная и сколько женихов на тот свет спровадила*" [21, т. 2, с. 240]. Прикметник **хитрая** є прямим поверхневим індикатором концепту "**хитрість**", ядерними семами якого є "спритність". Будучи носієм ознаки **хитрість**, Єлена Прекрасна створює перешкоди, що вимагають подолання головним героєм, і тут **хитрість** має відтінок іронічності.

" – Будет у меня завтра, а что – не скажу; **ухитрись-ка**, царевич, да принеси к моему незнакомому своё под пару" [21, т. 2, с. 241]. Прямий поверхневий індикатор досліджуваного концепту виражений розмовною дієсловом **ухитрись-ка**, ядерними семами якого є семи "зуміти", "проявити вміння". Звернемо увагу на головного героя цієї казки Івана, купецького сина. Він виявляється **хитріше** Єлени Прекрасної і не сумнівається в перемозі над нею. "*Подожди, – думает Иван, – ещё неизвестно, кто кого **перехитрит!***" [21, т. 2, с. 243]. У даній казці носієм якості **хитрість** можна вважати і головного героя. Дієслово **перехитрить** є прямим поверхневим індикатором досліджуваного концепту, а **хитрість** головного героя, безсумнівно, викликає у реципієнта позитивну емоційну оцінку.

Єлена Премудра з однойменної казки, як повідомляє слухачеві оповідач, "*...начала подзывать к себе голубок по очереди и учитъ их разным **мудростям***". В оцінюванні солдата мудрості перетворюються на **хитрощі**. "*А я с вами на зеленом лугу был, видел прекрасную королевну на золотом троне и слышал, как учила вас королева разным **хитростям***" [21, т. 2, с. 236]. Замінюючи іменник **мудрости** іменником **хитрости** в оцінюванні персонажа, оповідач тим самим ототожнює ці іменники, а слухач уже сприймає **хитрість** як "мудрість, достаток розуму". **Хитрість** Єлени Премудрої полягає не тільки в мудрості, але і в лукавстві. Те завдання, яке вона дає солдату, практично нездійсненне. Єлена знає про це, але приховує свої наміри, щоб узяти гору над солдатом: " – Даю тебе сроку десять часов; если ты сумеешь в это время так **хитро** спрятаться, что я тебя не найду, то выйду за тебя замуж, а не сумеешь этого сделать – велю рубить голову" [21, т. 2, с. 236]. Прислівник **хитро** є прямим поверхневим індикатором концепту "**хитрість**". Солдат виконує завдання, а Єлена Премудра визнає свою поразку. " – Я, – говорит, – **хитра**, а ты меня **хитрей!**" [21, т. 2, с. 237].

Індикаторами концепту "**хитрість**" є короткий прикметник **хитра**, а також форма вищого ступеня **хитрей**. Носієм якості **хитрість** у даній казці можна назвати і самого героя. Оскільки Єлена Премудра виступає в ролі сили, що вимагає подолання, то її **хитрість** і лукавство оцінюються з відтінком іронічності, тоді як **хитрість** героя викликає у слухача позитивну емоційну оцінку.

У казці "Царь-девица" на **хитрощі** пускається мачуха купецького сина Івана: *"Царь-дева уведала хитрости мачехины, измену дядькину и написала к Ивану, купеческому сыну..."* [21, т. 2, с. 232]. **Хитрість** мачухи – це прояв її злодійства. Така реалізація концепту "**хитрість**" обумовлена розташуванням іменника **хитрости** в одному ряду з іменником **измена**. Взаємодія значень зазначених іменників підсилює ядерну сему "підступи" іменника **хитрости**. Індикатором досліджуваного концепту стає взаємодія значень з посиленням ядерної семи. Мачуха в російській національно-образній картині світу виступає як "зла, жорстока жінка", й у реципієнта складається негативне ставлення до цього персонажу, а її **хитрість** має негативну емоційну оцінку.

У казці "Кощей Бессмертный" старші брати *"...взяли и спуск перерезали, чтобы Ивану-царевичу нельзя было спуститься..."*. Однак їх лукавство стає відомим: *"...отец обрадовался Ивану-царевичу, узнал о лукавстве братьев и, как отпировали свадьбу, больших сыновей сослал в ссылку..."* [21, т. 1, с. 158]. Іменник **лукавство**, ядерними семами якого є семи "хитрість" і "підступність", виступає в якості прямого поверхневого індикатора досліджуваного концепту. Носіями якості **хитрість** виявляються помилкові союзники героя, їх **хитрість** викликає негативну оцінку.

Аналогічний мотив простежується в казці "Пёрышко Финиста Ясна Сокола". Старші сестри *"поднялись на хитрости: вечером, когда на дворе было совсем стемнело, поставили лестницу, набрали острых ножей да иголок и натыкали на окне красной девицы"* [21, т. 2, с. 235]. Ядерними семами іменника **хитрость** є "зловмисність", "спритність", "приховування намірів", "використання обманних шляхів". Носіями аналізованого якості виявляються помилкові союзники героя, їх **хитрість** викликає негативну емоційну оцінку.

Царівна-жаба з однойменної казки теж *"кака-нибудь хитра!"*. Вона *"хитрая только их провела, тотчас тесто из печки выгребла, все вычистила, замазала, будто ни в чем не бывала..."* [21, т. 2, с. 267].

Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений прикметниками **хитра**, **хитрая**. Уживання просторічно-розмовного дієслова **провела** в даній пропозиції впливає на прикметник **хитрая** і підсилює ядерні семи "приховування намірів", "використання непрямих шляхів". Прямим поверхневим індикатором досліджуваного концепту виступає взаємодія значень з посиленням ядерних сем "приховування намірів", "використання непрямих шляхів". Носієм якості **хитрість** є чарівний помічник героя. Його **хитрість** не має негативного значення, а набуває відтінку іронічності.

Відьма з казки "Арысь-поле" теж **хитра**. Вона вивертка, вміє приховати свої наміри, використовуючи обманні, непрямі шляхи. *"Так все хитро сделала, что ни муж, ни люди – никто обмана не видит"* [21, т. 2, с. 266]. Уживання в цьому реченні іменника **обман** семантично пов'язане з прислівником **хитро**, в результаті чого у прислівнику посилюється ядерна сема "використання обманних шляхів". Відьма в даній казці виступає в ролі злої сили, її **хитрість** негативна.

У боротьбі Івана Биковича з дивом-юдом у казці "Иван Быкович" диво-юдо говорить: *" – Ты обманом живёшь; у тебя помощь есть"* [21, т. 1, с. 137]. Поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений іменником **обман**, а носієм якості **хитрість** є головний герой казки. Його **хитрість** викликає позитивну емоційну оцінку. Біля палацу короля в місті Хвалинську з казки "Птичий язык" перед палацовими воротами літали та кричали ворон з ворониною і вороненя: *"Что ни делали, никакими хитростями не могут их от окошек отжить; даже дробь не берет!"* [21, т. 2, с. 247]. Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**", виражений іменником хитрості, репрезентується в даному контексті як "складні мудровані прийоми" з позитивною емоційною оцінкою. Дана реалізація досліджуваного концепту є найбільш раннім втіленням концепту "**хитрість**" у мові.

У чарівних казках лисиця виступає чарівним помічником героя, а у фольклорній картині світу вона сприймається як носій якості **хитрість**: *"Не только собаки да ястреба, да сокола верой-правдой ему служили, но и лисицы и зайцы ... лисица хитростью, заяц прыткостью, орел крылом, ворон клёвом"* [21, т. 2, с. 203] ("Звериное молоко"). Поверхневим індикатором аналізованого концепту виступає іменник **хитрость**. Ядерними семами зазначеного іменника є "спритність", "використання непрямих шляхів". Носій аналізованої якості є чарівним помічником героя. Його **хитрість** має позитивне значення і має відтінок іронічності.

Звернемо увагу на опис поведінки дружини головного героя: *"Сколько задумывал, сколько пытался он князя истребить – все не удавалось! Да княгиня подсобила. Завела под лоб ясные глазки, опустила белые ручки, слезла, больна; муж испугался, всхлопотался: чем лечить?"* [21, т. 2, с. 204]. Княгиня є хибним союзником головного героя; вона помічник антагоніста. Дії княгині викликають у реципієнта негативну оцінку, а використання в описі її поведінки іменників у зменшувально-пестливій формі (**глазки, ручки**), а також епітетів до них (**ясные, белые**) збільшує емоційний вплив на реципієнта та створює атмосферу, яка готує його до розгортання дій, побудованих на **хитроці**, лукавстві чи обмані.

У казці "Притворная болезнь" носієм якості **хитрість** є мати головного героя; вона виявляється хибним союзником героя, помічником його антагоніста. Використання в її промовах до сина зменшувально-пестливих звернень викликає недовіру у слухача, а постійне їх повторення його підсилює.

" – Чадо моё милое, Иван-царевич! Съезди в поле чистое, убей чудище о трех головах, вынь из него три сердца и привези ко мне: скушаю – авось поправлюсь!"

" – Ну, дитя моё, теперь отдохни!"

" – Дитя моё! Прошу тебя съезди, привези!"

" – Чадо моё милое! Надо тебе в баню сходить" [21, т. 2, с. 207].

Носіями досліджуваної якості також є чарівні помічники героя: селезень і горобець з казки "Чудесная рубашка", шахрай Васька з "Волшебного кольца". *"А шельма-кот знает, где скорее кольцо найти, принялся за белужье брюхо, прогрыз дыру, пови таскивал кишки и живо на кольцо напал"* [21, т. 2, с. 191] ("Волшебное кольцо"). Поверхневим індикатором концепту **"хитрість"** виступає поєднання іменника з доповненням "шельма-кот". Ядерними семами додатки шельма є "крутість" та "спритність". Носій якості **хитрість** – чарівний помічник героя, його крутість та спритність викликають позитивну емоційну оцінку, а використання просторічного експресивно-зabarвленого іменника надає відтінків іронічності.

У казці "Козьма Скоробогатый" [21] поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом **"хитрість"** виражений іменником **лиса** і його зменшувально-пестливими формами **лисичка, лисонька**.

Інший поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з досліджуваним концептом виражений словосполученням іменник + визначальне прикметник **лукавая лиса**. У цій казці лисиця – носій якості **хитрість**. Вона помічник головного героя. Наприкінці казки оповідач називає лисицю **лисонькой**, звертаючи увагу слухача на нагороду, яку отримує лиса за свою допомогу, засновану на **хитроці** та шахрайстві. **Хитрість** лисиці має позитивну оцінку.

У казках "Баба-яга и заморыш" [21], "Жар-птица и Василиса-царевна" [21] чарівним помічником героїв є мудрий кінь, який приходить на допомогу своїм господарям і рятує їх від неминучої смерті. Його мудрість поєднується зі спритністю, хитрістю, тому образ коня можна вважати поверхневим індикатором концепту "**хитрість**" з позитивною емоційною оцінкою.

Проаналізований матеріал піддається схематизації, поданої у вигляді табл. А.1 додатка А.

Аналіз текстів чарівних казок показав, що концепт "**хитрість**" у цьому типі казок реалізується в значеннях слів різних частин мови лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**: прикметників (*хитрый*), іменників (*хитрость, лукавство, лиса, лисица, лисонька, лисичка*), прислівників (*хитро*), дієслів (*ухитрится, перехитрить*).

У таких чарівних казках, як "Поди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что", "Три царства – медное, серебряное и золотое", "Морской царь и Василиса Премудрая" та інших, досліджуваний концепт реалізується в значеннях слів, ядерними семами яких є семи "майстерність", "винахідливість", "спритність". В інших чарівних казках ("Царь-девица", "Кощей Бессмертный", "Царевна-лягушка" та ін.) аналізований концепт насичується новими відтінками значення і реалізується переважно в значеннях слів з ядерними семами "приховування намірів", "використання обманних, непрямих шляхів".

Мовними засобами реалізації концепту "**хитрість**" у чарівних казках також є взаємодія значень з посиленням ядерних сем; стійкі словосполучення типу іменник + прикметник (*хитрые узоры, лукавая лиса*), стійкі словосполучення з додатками (*шельма-кот*).

Реалізація концепту "**хитрість**" у чарівних казках залежить від типу героя, якому властива якість **хитрість**, оскільки саме від носія якості залежить оцінка **хитрості**. Основними носіями якості **хитрість** є премудрі діви. Вони зазвичай дружини або нареченої героя. В одних казках вони є силою, що вимагає подолання, в інших – чарівними помічниками.

У тому випадку, якщо мудра діва – сила, що вимагає подолання героєм перешкод, то її хитрість полягає в майстерності, хитромудрості, складності, витонченості, нерідко в спритності та лукавстві, а оцінка її дій має відтінок іронічності. Якщо мудра діва – це чарівний помічник героя, то її **хитрість** – мудрість, майстерність у чому-небудь, нерідко спритність, а також приховування намірів і використання обманних, непрямих шляхів; але в даному випадку **хитрість** завжди позитивна. Старі люди мудрі та хитрі, завдяки своєму життєвому досвіду, їх **хитрість** позитивна і є синонімом мудрості. Тваринам зазвичай властиві спритність, крутість, використання обманних, непрямих шляхів; вони також можуть бути чарівними помічниками героя; їх **хитрість** нерідко позитивна, іноді її оцінка має відтінок іронічності.

Відьми та мачухи в чарівних казках – зла сила. Вони майже завжди є антагоністами та/або хибними союзниками героя. Вони виверткі, приховують свої наміри через використання обманних, непрямих шляхів, а їх дії супроводжуються негативною емоційною оцінкою.

Володарем якості **хитрість** у чарівній казці може бути і сам герой. Зазвичай його **хитрість** полягає в спритності, рідше – обдурюванні або обмані. Дії героя ніколи не засуджуються в казках, а розглядаються як один із способів перемоги над злом і насильством. Головний герой чарівної казки завжди є втіленням народного ідеалу, носієм позитивних з точки зору народу якостей. Тому і **хитрість** його завжди оцінюється позитивно.

Упізнавання концепту "**хитрість**" у чарівних казках відбувається за допомогою індикаторів. Поверхневими індикаторами виступають прямі індикатори концепту "**хитрість**", а також індикатори асоціативних, асоціативно-образних і емоційних зв'язків з аналізованим концептом. Водночас упізнавання концепту відбувається в процесі встановлення логічних і асоціативних зв'язків між значенням слова, в якому реалізується досліджуваний концепт, та інформацією, яка міститься в тексті казки. Образи, сюжетні елементи, фрагменти тексту (опис поведінки та мови героїв), у межах яких взаємодіють оцінні, асоціативні значення, також можна віднести до поверхневих індикаторів. Вони сприяють виникненню у слухача відчуття присутності хитрості, лукавства, обману, який можна прогнозувати.

Звернемося до аналізу глибинних індикаторів, які вказують на концепт "**хитрість**" шляхом установаження логічних ланцюжків або активізації екстралінгвістичних знань про концепт.

Хитрість у чарівній казці зазвичай є знаряддям слабкого проти сильного: володіння цією якістю не тільки не засуджується, а й прославляється. Глибинні індикатори концепту "**хитрість**" можуть бути пов'язані з різними тематичними одиницями (мотивами). Серед них виділяється мотив спору. Герой зустрічає двох велетнів, двох лісовиків або чортів, які не можуть поділити між собою знайдені ними в лісі дивини: скатертину-самобранку, килим-літак, чоботи-скороходи, шапку-невидимку. Герой береться їх помирити та пропонує: *"Бегите по этой дороге из всей мочи, и кто кого на трех верстах опередит, тому и достанется находка"*. Поки вони біжать, він забирає диковинки, сідає на килим-літак і відлітає. З сучасної точки зору поведінка героя в цьому випадку не відповідає нормам моралі, але цей мотив відображує мораль іншої епохи, коли в тяжкій боротьбі з природою і насиллям слабкий чоловік перемагає не інакше, як **хитрістю**. Обмануті велетні, дідько або чорти в цих випадках завжди більш сильні, ніж герой. Але слабка людина виявляється сильніше за велетнів, лісовиків і чортів – володарів потойбічної надприродної сили.

Іншою рушійною силою розповіді в чарівних казках є мотив загадування/розгадування загадок. Зазвичай мудрі діви (Василиса Премудра, Василиса Прекрасна, Єлена Прекрасна) випробовують своїх претендентів, даючи їм різні складні, практично не здійсненні завдання або загадуючи загадки. Для виконання цих завдань або розгадування загадок від героя нерідко потрібні не тільки володіння чарівними предметами, але і спритність, кмітливість і мудрість. Мотив загадування/розгадування загадок можна віднести до глибинних індикаторів концепту "**хитрість**".

У російській чарівній казці часто зустрічається мотив, коли **хитра** лисиця одружує доброго молодця з дочкою грізного царя (Вогню та Цариці Блискавки або Грома-батька та Блискавки-матки).

Найдавніші уявлення про бога-громовика мають двоїстий характер. Будучи, з одного боку, божеством світлим, переможцем демонів, творцем світу та дарувальником родючості та всіляких благ, він, з іншого боку, є бог лукавий, злісний, що приймає демонічний образ. Ця двоїстість виникла під впливом тих природних властивостей, з якими виступає гроза, то запліднюючи землю, розвіюючи похмурі хмари та шкідливі випаровування, то посиляє град і бурхливі вихори, спустошуючи поля, ліси та ниви, караючи смертних блискавками. Як пише А. Афанасьєв, що, сприймаючи вигин блискавки як той непрямої шлях, яким простує

бог-громовик, стародавня людина, під безпосереднім впливом мови, пов'язує з цими уявленнями поняття підступності та злісної **хитрості** [20].

Звірі, в образі яких народні перекази малюють грозові явища, – собака, заєць, а також **лисиця**. Лиса ототожнювалася з грозовою хмарою за кольором своєї вовни, оскільки взагалі хмари в давнину вподібнювалися волоссю і шкурам тварин. Використання назв природних стихій в якості імен для царя і цариці в чарівній казці не є випадковим, а показує взаємозв'язок божественної сили з силами природи, тим самим указуючи на походження лисиці та притаманну їй якість – **хитрість**.

Аналіз текстів чарівних казок показав, що глибинні індикатори концепту "**хитрість**" пов'язані з різними тематичними одиницями. Серед них виділяється мотив спору, коли слабка людина виявляється сильнішою за надприродні персонажі, а **хитрість** виступає зряддям слабкого проти сильного, а також мотив загадування мудрими дівами так званих загадок. Інший мотив пов'язаний з уявленнями древніх про бога-громовика та народними переказами про тварин (лисиця, собака, заєць), що уособлюють грозові явища. Упізнавання досліджуваного концепту в даному випадку відбувається шляхом активізації екстралінгвістичних знань про концепт.

Виявивши репрезентації концепту "**хитрість**" у чарівних казках, звернемося до аналізу побутових казок і безпосередньому дослідженню зазначеного концепту в них.

2.2.2. Реалізація концепту "хитрість" у побутовій казці

Новелістичні казки часто називають реалістичними, або побутовими. На думку В. Проппа, всі три назви можливі, але жодна не наділена точностю наукового терміна, тому може застосовуватись лише умовно та з застереженнями [199]. Відмітною особливістю цих казок є одноплановість описуваного в них світу. Це той світ, в якому існує оповідач, але ситуація не конкретизується, а тільки мислиться, мається на увазі чи дається її фон, на якому розвивається дія; просторово-часових аномалій в цьому світі немає.

Іншою відмітною рисою побутової казки є відсутність надприродного. У цих казках не порушуються закони природи, немає чарівних засобів, предметів. Контраст побутового фону з фантастичністю створює комічні ситуації, учасниками яких є звичайні люди.

Композиція побутових казок дуже різноманітна. Вона визначається не стільки внутрішніми закономірностями, скільки різноманітністю тих подій, про які розповідається. На думку В. Проппа, побутова казка чужа до так званої формальності чарівної казки; в ній немає вступних і заключних формул, немає загальних місць і загальних формул – це не відповідало б її стилю [199].

Класифікуючи побутові казки за їх композицією, В. Пропп [199] виявив, що серед новелістичних казок є такі, які дуже близькі до чарівних. Вони складають ніби перехідну (або суміжну) групу. Це казки, які побудовані за тією ж композиційною схемою, що і чарівні, але в них немає нічого надприродного, чарівного. Такими казками перехідного типу є, наприклад, "Приметы царевны", "Муж на свадьбе жены", "Умная невеста", "Мудрая дева" [21] та інші.

У казках перехідного типу, як і в чарівних, основні носії якості **хитрість** – мудрі діви. У побутовій казці вони не є царицями у тридев'ятому царстві або силою, що штовхає героя на подолання перешкод. Мудрі діви не володіють чарівними здібностями, але допомагають герою в боротьбі з антагоністами, тому вони є не чарівними, а помічниками героя. Це або мудра дружина, або наречена, або мудра дочка-підліток, чия **хитрість** полягає в умінні вирішувати складні завдання і розгадувати загадки.

Наприклад, у казці "Мудрая дева" мудрою є семирічна донька мужика. Вона вирішує складні, хитрі завдання і загадки, допомагаючи своєму бідному батькові в боротьбі проти його антагоніста – брата-багатія: *"Ну, – думает мужик, такой хитрой задачи и дочь не разрешит; придется совсем пропадать"* [21, т. 3, с. 327]. Така реалізація концепту "**хитрість**" відбувається в результаті взаємодії значень прикметника **хитрый** та іменника **задачи** з посиленням у прикметника ядерних сем "хитромудрий", "заплутаний", "складний". Тому прямим поверхневим індикатором досліджуваного концепту є словосполучення іменник + прикметник. Дана реалізація досліджуваного концепту відповідає первинній реалізації концепту "**хитрість**" у мові. Носій якості **хитрість** – дівчинка-підліток. Вона – помічник батька в боротьбі з антагоністом. Її **хитрість** має позитивну оцінку.

Діапазон носіїв якості **хитрість** у власне побутових казках досить широкий і різноманітний. Ознака **хитрість** властива як героям, так і їх антагоністам, представникам потойбічного світу та "божим ставленикам".

Основними власниками якості **хитрість** у побутових казках є бідняки, мужики, солдати.

"Жил бедный да продувной мужичок, по прозванью Жучок" [21, т. 3, с. 381]. Так починається побутова казка "Знахарь", де головний герой – пронозливий бідний мужик, який розповідає всім, що він уміє ворожити. Оповідач називає бідного мужика **продувним**. У МАС **продувной** (разг.) – 'пронырливый и хитрый человек' [83]. У результаті взаємодії значень **мужик** характеризується як **хитра**, спритна, пронирлива людина. Прямим поверхневим індикатором концепту **"хитрість"** є словосполучення іменник + прикметник. **Хитрість**, пронозливість і спритність мужичка також підкреслюються оповідачем в уточненні його прізвиська. Як відомо, прізвиська в народі зазвичай даються з метою підкреслити чесноти людини. У мовній свідомості носіїв російської мови **жук/жучок** – 'ловкий человек, плут', тому прізвисько **Жучок** можна розглядати як асоціативно-образний індикатор концепту **"хитрість"**. Продувний мужичок на прізвисько Жучок – це головний герой казки; його **хитрість** має позитивну оцінку, а використання зменшувально-ласкавого суфікса **-ок** у найменуванні головного персонажа підсилює її.

Далі в казці оповідач називає цього продувного мужичка знахарем. У тлумачному словнику В. Даля **знахарь** – 'тот, кто имеет знания, – мудрец' [70]. Побутові казки відображують безпосередні взаємини людей в суспільстві, висміюючи не тільки пороки суспільства, а й пороки людини. Очевидно, серед знахарів нерідко зустрічалися люди, які називали себе знахарями, але діяли неосвічено, часто використовуючи обманні шляхи. Тому в побутових казках іменник **знахарь** регулярно реалізується в такому значенні: 'человек, действующий собственными невежественными способами, якобы с помощью колдовства, используя непрямые, обманные пути'. Іменник **знахарь** можна вважати поверхневим індикатором логічних зв'язків з концептом **"хитрість"** у першому випадку з позитивною оцінкою, у другому – з негативною.

У казці "Не любо – не слушай" мужик *"ухитрился, подкараулил утку и поймал её за хвост"* [21, т. 3, с. 419]. Використання розмовного дієслова **ухитрился** в даному контексті чинить на слухача емоційний вплив; у результаті в розглянутому дієслові посилюється ядерна сема "спритність". Це прямий поверхневий індикатор емоційних зв'язків з концептом **"хитрість"**. **Хитрість** тут позитивна, оскільки носій ознаки **хитрість** – головний герой казки, який є позитивним персонажем.

У казці "Две доли" купець запитує у свого розбагатілого брата: "Скажи, пожалуйста, как это ты **ухитрился** – из нищего богачом стал?" [21, т. 2, с. 304]. Розмовне дієслово **ухитриться** – 'схитрувати, ухилитися, ухилитися' – виступає в якості прямого поверхневого індикатора емоційних зв'язків з концептом "**хитрість**". Носієм аналізованої якості є герой, але дії героя кваліфікує його антагоніст, тому позитивна **хитрість** героя у вустах персонажа-антагоніста набуває відтінок іронічності.

Шахраї і злодії також є носіями якості **хитрість** у побутових казках. Часто вони – головні герої казок. Зазвичай це бідні люди, які протистоять своїм антагоністам – купцям і поміщикам і є позитивними персонажами, що викликають співчуття оповідача і слухача.

"*Батрак Шабарша плут из плутов*" [21, т. 1, с. 151] – так починається побутова казка "Шабарша". Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений іменником **шахрай** – "людина, яка любить хитрувати, лукавити". Носій аналізованої ознаки – головний герой казки, який бореться з соціальним злом. Його **хитрість** викликає у слухача позитивну оцінку, а використання зазначеного індикатора на початку казки дає слухачеві можливість прогнозувати, що відбудуться дії, побудовані на **хитрощі**, лукавстві, шахрайстві, обмані.

Шахраями також є злодії. "*Ах ты, плут, мошенник! Как же ты смел воровать*", [21, т. 3, с. 384] – кричить пан на Івана в казці "Вор". Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений іменником **плут**. У результаті взаємодії значень іменників **плут** і **мошенник** у кожному посилюється ядерна сема "використання обманних шляхів". Тому взаємодію значень з посиленням ядерної семи можна віднести до прямого поверхневого індикатора концепту "**хитрість**". Дана реалізація концепту "**хитрість**" відповідає його сучасному мовному позначенню. Злодієм виявляється герой Іван, який не краде у простих чесних людей, не порушуючи загальноприйнятий моральний кодекс. Його злодійство побудоване на виконанні складних завдань, які йому дає пан-антагоніст. І оповідач, і реципієнт сприймають злодія позитивно, а такі якості злодія, як спритність, лукавство та **хитрість**, отримують позитивну оцінку.

Мотиви та сюжети переходять з однієї побутової казки в іншу. У казці "Вор" шахрай Матроха разом зі своїм учителем, нічним кравцем, краде у багатого генерала. "*Экой плут! На, дай ему сто рублей да скажи, чтоб ухитрился, украл у меня весь прибор со стола, – говорит генерал*" [21, т. 3, с. 385]. Поверхневі індикатори концепту "**хитрість**"

у даному контексті виражені іменником **шахрай** і розмовним дієсловом **ухитриться** – 'схитрувати, ухилитися, ухилитися'. Пройдоха Матроха і його вчитель, нічний кравець, є головними героями казки. Їх злочинство побудоване на виконанні завдань антагоніста – генерала, тому такі їх якості, як спритність, лукавство та **хитрість**, мають позитивну оцінку.

Сенько Малий з казки за назвою "Вор" виявляється **хитріше** за свого дядька злодія. *"Ну, Сенька, – сказав дядя, – я хитер, а ты хитрее меня!"* [21, т. 3, с. 387]. Скорочений прикметник **хитер**, ядерні семи якого "спритний", "виверткий", "користується обманними, непрямими шляхами", та форма вищого ступеня **хитрее** є прямими поверхневими індикаторами аналізованого концепту. Далі в розмові Сенька з дядьком зустрічаємо: *"Что ж ты, али вправду мудреней дяди хочешь быть?"* [21, т. 3, с. 388]. Замінюючи порівняльну ступінь прикметника **хитрее** аналогічною формою прикметника **мудреней**, оповідач ототожнює ці якості героя, а слухач уже сприймає **хитрість** Сенька не тільки як спритність, але і мудрість. Сенько Малий – головний герой казки, його **хитрість** має позитивну оцінку.

Багатії, чиновники, священики в побутових казках також виступають як носії якості **хитрість**. Вони антагоністи головного героя, а їх **хитрість** переплітається з заздрістю. Заздрість – це причина використання непрямих, обманних шляхів, а наклеп – це засіб досягнення мети.

У казці "Оклеветанная купеческая дочь" один генерал із заздрості до простого купця, який був улюбленцем царя, обмовив його сестру: *"Ладно, – говорит завистливый генерал, – недолго ему быть первым любимцем, скоро будет последним прохвостом! Не я буду, коли его не выгонят со службы с волчьим паспортом!"* [21, т. 3, с. 336]. Сюжетний хід дає можливість реципієнту зрозуміти, що події зумовлені такими якостями антагоніста, як злість, підступність, обман, **хитрість**. У даному випадку поверхневим індикатором концепту "**хитрість**" виступає сюжетний елемент. Далі, коли розкривається злочин генерала, купець каже: *"А! Теперь я догадываюсь; это генерал схитрил!"* [21, т. 3, с. 337]. Злий і підступний вчинок генерала оповідач кваліфікує як **хитрість**. Прямий поверхневий індикатор досліджуваного концепту виражений дієсловом **схитрить**, ядерними семантиками якого є семи "використання непрямих, обманних шляхів". Генерал є антагоністом головного героя. Його **хитрість** має негативну оцінку.

У казці "Клад" у старого вмирає дружина, він йде до батюшки, щоб її поховати, але за похорон заплатити нічим. Батюшка не схотів навіть вислухати промову старого, дізнавшись, що у того немає грошей. Тільки коли старий знаходить скарб, батюшка ховає стару, але на поминках, змусивши старого покаятися в гріхах, старанно випитує у нього, де той взяв гроші. Дізнавшись про скарб, поп день і ніч думає: *"Как бы теперь ухитриться да отжилить у него котелок с золотом"* [21, т. 2, с. 258]. У результаті взаємодії значень розмовного дієслова **ухитриться** і просто-мовно-розмовного дієслова **отжилить**, які знаходяться в одному ряду, в дієслові **ухитриться** посилюються ядерні семи "спритність", "приховування намірів", "використання обманних, непрямих шляхів". Взаємодія значень з посиленням ядерної семи можна віднести до прямого поверхневого індикатора концепту **"хитрість"**. Батюшка є антагоністом головного героя – старого. **Хитрість** батюшки має негативну оцінку.

У побутових казках чаклуни та чаклунки виступають в якості персонажів, які з'єднують реальний і потойбічний світи. Вони володіють надприродними здібностями та зазвичай є злою силою. Чаклуни та чаклунки обманюють і обдурюють простих людей. Для цього вони використовують усі можливі методи та засоби, а насамперед – **хитрість**. Навчитися користуватися цим засобом не так легко. Для цього слід вивчити, як правило протягом трьох років, цілу науку про **хитрощі** або "хитру науку".

Назва казки "Хитрая наука" не дає вказівок на те, яка наука є **хитрою**. Шляхом вибудовування логічного ланцюжка читач дізнається, що **вчитель** хитрої науки – **чаклун**, а отже, **хитрая наука** – це **чаклунство**. Словосполучення **хитрая наука**, будучи ланкою логічного ланцюжка, виступає в якості поверхневого індикатора логічних зв'язків з концептом **"хитрість"**. У результаті взаємодії значень у прикметнику **хитрая** посилюються ядерні семи "злодійство", "підступність", "лукавство". Поверхневий індикатор логічного зв'язку з концептом **"хитрість"** виражений взаємодією значень з посиленням ядерної семи. Дід у цій казці віддає свого сина зустрічному, щоб той *"за три года выучил всем хитростям", "а встречный-то был колдун"* [21, т. 2, с. 252]. Поверхневим індикатором досліджуваного концепту виступає іменник **хитрости**, ядерними семима якого є семи "складний мудрий прийом". Дана реалізація концепту **"хитрість"** – найдавніше мовне позначення досліджуваного концепту в мові.

Носіями ознаки **хитрість** в даній казці є:

- 1) чаклун (представник злої потойбічної сили) – його **хитрість** викликає у слухача негативну оцінку;
- 2) головний персонаж – його **хитрість** позитивна, але оцінюється з відтінком іронічності.

"У короля была **дочь-волшебница**", а "**какая хитрая! Прямо колдунья!**" [21, т. 3, с. 367] ("Рассказы о ведьмах"). Прямим поверхневим індикатором концепту "**хитрість**" є прикметник **хитрая**, ядерними семами якого є "спритність, лукавство". Звернемо увагу на опис якостей дочки короля, які знаходяться в одному ряду. Вона – "чарівниця – **хитра** – чаклунка". Простеживши логічні зв'язки, які легко встановлюються між ланками зазначеного ланцюжка, можна зробити висновок, що слово **хитрая** виступає також поверхневим індикатором логічних зв'язків з концептом "**хитрість**". У результаті взаємодії значень у прикметнику **хитрая** ядерними стають семи "злодійство", "підступність", "лукавство". Дочка короля є представником злої сили, її **хитрість** отримує негативну оцінку.

Проаналізований матеріал піддається схематизації. Він поданий у вигляді табл. А.2 додатка А.

Аналіз текстів побутових казок показав, що в цьому типі казок концепт "**хитрість**" реалізується в значеннях слів різних частин мови лексико-семантичного поля **ХИТРЫЙ**: прикметників (*хитрый*), іменників (*хитрость, плут*), дієслів (*ухитрится, схитрить*).

У побутових казках досліджуваний концепт реалізується переважно в значеннях слів, ядерними семами яких є семи "спритність", "приховування намірів", "використання обманних, непрямих шляхів".

Мовними засобами реалізації концепту "**хитрість**" у побутових казках є також взаємодія значень з посиленням ядерних сем; стійкі словосполучення типу "іменник + прикметник" (*хитрая задача, хитрая наука*).

Реалізація концепту "**хитрість**" у побутових казках, як і в чарівних, залежить від типу героя, якому властива якість **хитрість**, оскільки саме від носія якості залежить оцінка **хитрості**.

Основним носієм якості **хитрість** у побутовій казці є мужик і солдат. Їх **хитрість** полягає в спритності. Вони зазвичай – головні герої побутових казок, їх дії супроводжуються позитивною емоційною оцінкою, їх **хитрість** – позитивна. Шахраї та злодії також є головними героями побутових казок. Для досягнення своїх цілей вони зазвичай використовують непрямі, обманні шляхи, а їх дії оцінюються неоднозначно.

Багатії, чиновники, священники – це антагоністи головного героя. Вони потайливі, використовують обманні, непрямі шляхи, заздрісні. Заздрість – це причина використання непрямих, обманних шляхів, а наклеп – це знаряддя досягнення мети. Їх дії зазвичай супроводжуються негативною емоційною оцінкою.

У побутових казках чаклуни та чаклунки виступають в якості персонажів, які з'єднують реальний і потойбічний світи. Вони володіють надприродними здібностями і є злою силою. **Хитрість** чаклунів – це один із способів обдурювання людей. Вони сповнені зла, підступності, лукавства, а їх дії оцінюються негативно.

Упізнавання концепту "**хитрість**" у побутових казках відбувається завдяки індикаторам. Поверхневими індикаторами виступають прямі індикатори концепту "**хитрість**", а також індикатори асоціативних, логічних і емоційних зв'язків аналізованих концептів. Упізнавання концепту відбувається в процесі встановлення логічних і асоціативних зв'язків між значенням слова, в якому реалізується досліджуваний концепт, та інформацією, що міститься в тексті казки. Образи, сюжетні елементи, фрагменти тексту, в межах яких взаємодіють оцінні, асоціативні значення, також можна віднести до поверхневих індикаторів. Вони слугують сигналами в розповіді про **хитрощі**, лукавство, обман.

Звернемося до дослідження глибинних індикаторів концепту "**хитрість**" у побутових казках.

У казках цього типу **чорт** нерідко є майстерним ремісником – ковалем, який в короткий термін може перекувати в цвяхи величезну кількість заліза, або гончарем, який може за ніч зліпити силу-силенну горщиків.

У національно-образній картині лукавий – це евфемістичне ім'я диявола. Його використання у побутових казках можна вважати глибинним індикатором концепту "**хитрість**".

Інший глибинний індикатор досліджуваного концепту пов'язаний з образом солдата. У побутових казках **солдат** – це бувалий чоловік, що пройшов гарну школу життя, багато побачив і багато чому навчився, до всього звик: "*Ничего, солдату везде место*" ("Дока на доку"), "*Солдата не проведешь, он – человек бывалый*" ("Солдатская загадка"). Саме він перемагає чаклунів, чаклунок і чортів завдяки своїй сміливості, спритності та життєвої мудрості. Солдатська **хитрість** – це спритність, кмітливість і навіть обман, які слугують знаряддями перемоги над нечистою силою.

Серед побутових казок виділяється також група казок, в яких головний герой **Іван-дурень**. На думку Лихачева Д. С., казки про Івана-дурня – одне з найважливіших джерел для розуміння феномена юродства в російській національній картині світу [150].

"Юродивий" і "дурень" на певному етапі розвитку мови вважались синонімами. У словниках XVI – XVII ст. слова "юродство", "дурість", "буйство" стоять в одному синонімічному ряду. Юродивий – це "уявний божевільний", мимовільний дурник, який приховує під машкарою дурості святість і мудрість. Іван-дурень схожий на юродивого тим, що він – один з найбільш розумних і мудрих казкових героїв.

Саме завдяки мудрості Івану-дурнику вдається перемогти своїх антагоністів. Якщо в експозиції казки його протистояння світу виглядає як конфлікт дурості та здорового глузду, то з плином сюжету з'ясовується, що дурість ця удавана. **Дурнями** зазвичай є сини Івани, які нічого не вміють робити і тільки сидять на печі, їх вчинки викликають сміх. Нерідко дурість Івана-дурня стикається з блазенством, бо основний постулат філософії блазня – це теза про те, що всі дурні, а найбільший дурень той, хто не знає, що він дурень. Дурень, який сам себе визнав дурнем, перестає бути таким. Інакше кажучи, світ суцільно населений дурнями, і єдиний справжній мудрець – це юродивий, хто прикидається дурнем [150]. Мудрість Івана-дурника має схожість з мудрістю премудрих дів і відображує найраніше позначення концепту "**хитрість**" у мові. Образ Івана-дурника або просто дурня можна віднести до глибинних індикаторів концепту "**хитрість**".

Нерідко рушійною силою оповіді в побутових казках є мотив переодягання. Зазвичай злодій чи герой-шахрай для того, щоб вкрасти у пана, генерала або царя якусь річ, переодягається в їх одяг, тим самим обдурюючи прислугу або охоронців, спокійно проникає в потрібне приміщення.

"Вечером поздно забрался Иван в барский дом; входит в переднюю – нет ни души, смотрит – висит на вешалке господская одежда; взял барскую шинель да фуражку, надел на себя, вскочил на крыльцо и закричал громко кучерам и конюхам:

– Эй, ребята! Оседлать поскорей моего любимого жеребца да подать к крыльцу.

Кучера и конюхи признали его за барина, побежали в конюшню ..."
[21, т. 3, с. 385] ("Вор").

Іншим способом проникнення в потрібне місце є укриття під соломою або обв'язування нею. Часто в побутових казках цей спосіб поєднується з попереднім і виступає як одне ціле.

"Стоять два дворника; один другому говорит:

– Вишь, солома катится!

А другою:

– Пускай катится, где-нибудь да остановится; завтра утром уберем.

Матроха выждал время, выскочил из соломы и забрался в хоромы; нашел генеральский халат и фуражку, нарядился, вышел на крыльцо и крикнул дворникам:

– Что, ребята, холодно нынче?

– Холодно, ваше превосходительство.

– А про воров не слышно?

– Нет, ничего не слышать.

– А коли не слышать, так ступайте себе с богом спать.

Дворники ушли в кухню, а Матроха впустил своего учителя, и принялись вдвоем за работу ..." [21, т. 3, с. 387] ("Вор").

Опис оповідачем дій героїв, заснованих на мотиві переодягання або маскуванню соломою, можна віднести до глибинного індикатора концепту "хитрість".

Для невеликої частини побутових казок характерне проникнення мотиву розгадування загадок з чарівних казок. Деякі з них так і називаються "Загадки", в інших рішення загадки є основним сюжетним елементом. Як і в чарівних казках, загадки завжди загадують мудрі діви, царівни або навчені досвідом бабусі, проте розгадують їх в побутових казках звичайні люди, які не володіють якимось даром або чарівними здібностями. Для розгадки необхідна життєва мудрість, яка нерідко заснована на спритності, хитрощах, хитрості, обмані. За допомогою логічних зв'язків, які легко встановлюються з досліджуваним концептом, можлива побудова логічного ланцюжка: "мудрі діви, царівни, навчені досвідом бабусі – **ЗАГАДКА** – звичайні люди, які володіють життєвою мудрістю".

Можлива побудова іншого логічного ланцюжка: "загадка – життєва мудрість – спритність, лукавство, хитрість, обман". Загадування і розгадування загадок можна віднести до глибинних індикаторів логічних зв'язків з досліджуваним концептом.

Дослідження глибинних індикаторів концепту "хитрість" показало, що зазвичай в побутових казках зазначені індикатори пов'язані з образом. У національно-образній картині **лукавий** – це ім'я-характеристика диявола і його слуг, тому впізнавання концепту "хитрість" відбувається шляхом активізації екстралінгвістичних знань про даний концепт. Інші глибинні індикатори досліджуваного концепту пов'язані з образом солдата, **хитрість** якого – це "спритність, кмітливість і навіть обман", і з образом дурня, якому властива дурість, удавана чи уявна, що приховує святість і мудрість. До глибинних індикаторів досліджуваного концепту також можна віднести тематичні одиниці переодягання і розгадування загадок. Упізнавання концепту "хитрість" у даному випадку відбувається шляхом установлення з ним логічних зв'язків.

Звернімося безпосередньо до третьої групи казок – казок про тварин і розглянемо, як у них репрезентується досліджуваний концепт.

2.2.3. Реалізація концепту "хитрість" у казках про тварин

Багато дослідників виділяє казки про тварин в особливу групу на підставі того, що головними дійовими особами в них є тварини. В. Пропп вважає, що такий принцип виділення логічно неправильним, але оскільки власне жанрові ознаки казок про тварин мало вивчені, а в найближчому розгляді вони виявляють значне жанрове розмаїття, то відмовитися від цього принципу важко [199].

Частина казок, які зазвичай відносять до казок про тварин, належить за своєю структурою до кумулятивних. Основний композиційний прийом кумулятивних казок полягає в будь-якому багаторазовому, з наростанням повторювань тих самих дій, поки створений ланцюг не обірветься або не розплететься зворотно – в порядку спадання [199].

Прикладом таких казок є "Репка", "Петушок подавился". Інші казки про тварин за своєю структурою можна віднести до чарівних, треті – до байок, а деякі взагалі можна вважати казками тільки умовно. Незважаючи на ускладнення та умовність виділення казок про тварин, в особливу групу потрапляє низка казок, які не можна віднести до інших видів як такі, що мають специфічні ознаки. На думку В. Проппа, казки про тварин – це такі казки, в яких тварина є основним об'єктом або суб'єктом

оповіді [199]. Композиція і стиль казок про тварин вивчені мало, однак питання композиції дуже важливе для розуміння і цього типу казок.

Казки про тварин будуються на описі елементарних дій, закладених в основу оповіді, і завершуються більш-менш очікувано або несподівано.

Багато з них включають мотив підступної зради. Звідси витікає виділення **хитрого** та **підступного** персонажа, яким є **лисиця**, і дурного й обдуреного, яким в російських казках зазвичай виступає **вовк**.

Дослідження репрезентацій концепту "**хитрість**" у казках про тварин подане нами в тих же аспектах, що в чарівній і побутовій казках.

Лисиця у фольклорній картині світу сприймається як носій якості **хитрість**.

Після ознайомлення з заголовками таких казок, як "**Лисичка-сестричка и волк**", "**Лиса-повитуха**", "**Лиса-исповедница**", "**Овца, лиса и волк**", "**Лиса и тетерев**", "**Лиса и журавль**", "**Лиса и рак**", "**Кот, петух и лиса**", "**Кот и лиса**", реципієнт відразу розуміє, що описувані події побудовані на **лукавстві й обмані**.

У МАС **лиса 2** – 'хитрый, лукавый, льстивый человек' [83]. У значенні цього іменника посилений конотативний макрокомпонент за рахунок образних сем. Шляхом персоніфікації **хитрість** стає впізнаваною для слухача, тому іменник **лиса** можна вважати поверхневим індикатором асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**". Звернемо увагу на різні варіанти вживання цього іменника.

У казці "Лисичка-сестричка и волк" поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**" виражений зменшувальним іменником **лисичка 3**. У значенні цього іменника конотативний макрокомпонент посилений не тільки за рахунок образних сем, а й емоційно-оцінних. Використання оповідачем зменшувального суфікса **-ичк-** в іменнику **лисичка 3** чинить на слухача емоційний вплив і викликає позитивну оцінку. Цей індикатор також можна вважати індикатором емоційного зв'язку з концептом "**хитрість**".

Інший поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з досліджуваним концептом виражений словосполученням з доповненням **лисичка-сестричка**. До поверхневих індикаторів асоціативної зв'язку з концептом "**хитрість**" можна віднести побутові звернення **куманек**, **кумушка**, оскільки асоціативний зв'язок **кум**, **кума** – "лукаві, хитрі люди" відображує загальнонаціональне бачення картини світу.

"– **Куманек**, – *говорит лисичка-сестричка*, – *у тебе хоть кровь выступила, а у меня мозг, меня больней твоего прибили; я насилу плетусь.*

– *И то правда*, – *говорит волк*, – *где тебе, кумушка, уж идти; садись на меня, я тебя довезу...*" [21, т. 1, с. 3].

Оповідач використовує саме зменшувальні варіанти побутових звернень. Постійне використання оповідачем зменшувальної форм слів **лисичка**, **кумушка**, **куманек** і словосполучення з додатком **лисичка-сестричка** призводить до перенасичення, в результаті **хитрість** лисички-сестрички, основного носія якості **хитрість**, оцінюється іронічно.

Звернемо увагу на опис поведінки лисички. "*Вот едет он и видит: лисичка свернулась калачиком и лежит на дороге. Дед слез с воза, подошел к лисичке, а она не ворохнетя, лежит себе как мертвая*" [21, т. 1, с. 1]. Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений порівняльним зворотом **как мёртвая**, який розкриває сутність **хитрості** лисички, побудовану на використанні "обманних, непрямих шляхів". Звернемо також увагу і на яскраву деталь портрета лисички-сестрички, а саме – **обмазанную тестом лисью головушку**, з якої нібито виступив мозок. Дана деталь портрета підкреслює **хитрість** лисички.

У казці "За лапоток – курочку, за курочку – гусочку" поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**" виражений іменником **лиса 2**: оповідач називає лису **лисонька 2**. Використання зменшувального суфікса **-оньк-** в іменнику **лисонька** вказує на позитивну оцінку. Використання оповідачем зменшувального іменника **лисонька 2** є індикатором емоційного зв'язку з концептом "**хитрість**".

Прямий поверхневий індикатор досліджуваного концепту виражений дієсловом **схитрила**, ядерними семами якого є "спритність", "приховування намірів", "використання обманних, непрямих шляхів". Дана реалізація концепту "**хитрість**" відображує сучасну мовну змістовність досліджуваного концепту.

Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений розмовним експресивно-забарвленим дієсловом **припрятала**. У значенні цього дієслова виділяються імпліцитно ядерна сема "прихований намір" і посилений конотативний макрокомпонент за рахунок емоційно-оцінних сем. Використання оповідачем розмовно-просторічної форми дієслова

надає на слухача емоційний вплив, тому його можна віднести до індикаторів емоційного зв'язку з концептом "**хитрість**".

Основний носій якості **хитрість** у цій казці – лисиця, яка є головним персонажем. Її **хитрість** полягає в спритності, приховуванні своїх намірів, використанні обманних, непрямих шляхів і оцінюється позитивно, але з відтінком іронічності.

У казці "Лиса-повитуха" прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений дієсловом **обмануть**, ядерною семою якого є семи "вводити когось в оману", "використовувати непрямі шляхи".

Інші поверхневі індикатори асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**" виражені іменниками **лиса 2**, **лисица 2**, а також побутовими зверненнями **кум**, **кума**.

"Жили-были кум с кумой – волк с лисой".

" – Кума, кума, – кричит волк, – ведь мед съеден.

– Как съеден? Кто же съел? Кому кроме тебя! – погоняет лисица". [21, т. 1, с. 9].

Звернемо увагу на опис поведінки лисиці. *"А лисица любит сладенькое; лежит кума с кумом в избушке да украдкою постукивает хвостиком"* [21, т. 1, с. 9]. Прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений прислівником **украдкой**, ядерною семою якого є сема "прихованість".

Відмітною рисою в розглянутій казці є **вытопившийся медок**, яким лисиця вимащує вовка, щоб довести його винність. Ця деталь підкреслює **хитрість** лисиці. Її можна віднести до індикаторів логічних зв'язків з досліджуваним концептом.

Носій якості **хитрість** – лисиця, як і в інших казках про тварин, є головним персонажем. Її **хитрість** полягає в обмані, спритності, використанні прихованих непрямих шляхів і оцінюється позитивно, але з відтінком іронічності.

У казці "Лиса-исповедница" прямий поверхневий індикатор концепту "**хитрість**" виражений іменником **хитрости**, ядерними семима якого є семи "спритність", "приховування намірів", "використання обманних шляхів". Дана реалізація концепту "**хитрість**" відображує дещо пізніше мовне позначення досліджуваного концепту:

"А лиса приступает со своими хитростями" [21, т. 1, с. 15].

Іншим поверхневим індикатором аналізованого концепту є іменник **лукавий**, ядерна сема якого – "підступність".

"Подходит к дереву и стала здоровкаться:

– Здравствуй, Петенька!

*"Зачем её **лукавий** занес?" – думает петух"* [21, т. 1, с. 15].

Поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**" – словосполучення з доповненням **лиса-исповеднича**. Звернемо увагу на використання додатка **исповеднича**. У МАС **исповедник** – 'священник, принимающий исповедь' [83]. Використання оповідачем цього додатка надає на слухача емоційний вплив. Дії головного персонажа отримують позитивну оцінку з відтінком іронічності. У бесіді з лисицею півень називає її мудрою княгинею, підкреслюючи не тільки її спритність, але і мудрість.

"Ласковые твои словеса, мудрая княгиня" [21, т. 1, с.15].

У даній казці **хитрість** лисиці полягає не тільки в спритності та лукавстві, але і в мудрості.

У казці "Мужик, медведь и лиса" поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**" виражений іменником **лиса 2**. Поверхневий індикатор емоційного зв'язку з досліджуваним концептом виражений зменшувальним іменником **лисонька 2**. Лисиця в даній казці є головним персонажем і основним носієм якості **хитрість**, але оповідач карає лисицю за її крутість: *"собаки за хвост потащили и лисицу закамшили"* [21, т. 1, с. 26]; тому тут **хитрість** і **крутість** лисиці оцінюються негативно.

У казці "Овца, лиса и волк" поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом "**хитрість**" виражений іменником **лиса 2**. Поверхневий індикатор асоціативного зв'язку з досліджуваним концептом виражений побутовими зверненнями **кума**, **кумушка**. Лисиця тут є основним носієм якості **хитрість** і головним персонажем. Але, використовуючи **хитрість**, вона виручає свою подругу вівцю з біди, тому тут **хитрість** лисиці оцінюється позитивно.

У казці "Звери в яме" разом з іншими звірами в яму потрапляє і лисиця. Для того щоб не померти з голоду, вона обманює своїх сусідів по ямі, використовуючи їх в якості їжі. Прямим поверхневим індикатором концепту "**хитрість**" є розмовно-просторічне емоційно-зabarвлене дієслово **надуть (кого-либo)**, яке надає емоційний вплив на слухача, тому його можна віднести до індикаторів емоційного зв'язку з досліджуваним концептом.

Поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом **"хитрість"** виражений іменником **лисиця 2**, а поверхневий індикатор асоціативного зв'язку з досліджуваним концептом виражений іменниками **кума** и **кум**.

Лисиця в даній казці є головним персонажем, вона ж і основний носій якості **хитрість**, але в кінці казки оповідач карає лисицю, її розривають собаки, а сприяє цьому дрізд, якого обдурила лиса. У даному випадку **хитрість** і лукавство лисиці оцінюються негативно.

*"Лиса с журавлем подружилась, даже **покумилась** с ним у кого-то на родинах"* [21, т. 1, с. 33]. Так починається казка "Лиса и журавль". Використання оповідачем на початку казки розмовно-просторічного дієслова **покумиться**, яке є індикатором асоціативного зв'язку з концептом **"хитрість"**, дозволяє слухачеві прогнозувати, що події будуть побудовані на **хитрощі** та лукавстві.

Інший поверхневий індикатор асоціативного зв'язку з досліджуваним концептом виражений іменниками **куманек**, **голубчик-куманек**. Прямий поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом **"хитрість"** виражений іменником **лиса 2**.

Звернемо увагу на опис дій, що здійснюються героями на знак гостинності.

*"Идет журавль на званый пир, а лиса наварила **манной каши** и **размазала по тарелке**. Подала и потчевает..."* [21, т.1, с. 33].

*"На другой день приходит лиса, а журавль приготовил **окрошку**, **наклал в кувшин с малым горлышком**, поставил на стол..."* [21, т. 1, с. 33].

У даному випадку **манная каша**, **размазанная по тарелке**, та **кувшин с малым горлышком** є яскравими деталями опису "гостинності" куми та кума. Лиса, знаючи, що журавель не зможе поїсти каші, якщо вона буде розмазана, подає її на тарілці. Журавель, знаючи, що лисиця не зможе покуштувати окрошки з глечика, наливає її в глечик. Слухач, аналізуючи взаємини героїв, приходять до висновку, що дружба та кумівство лисиці з журавлем побудовані на спритності, приховуванні своїх намірів, використанні обманних, непрямих шляхів. Співвідношення яскравих деталей "гостинності" "друзів" з біологічними особливостями тварин: **манная каша**, **размазанная по тарелке**, запропонована журавлю, і **кувшин с малым горлышком**, запропонований лисиці, – є індикаторами логічних зв'язків з концептом **"хитрість"**. Основними носіями якості **хитрість** у казці є головні персонажі казки – лисиця і журавель. Їх **хитрість**

полягає в спритності, приховуванні своїх намірів, використанні обманних, непрямих шляхів і має відтінок іронічності.

У казках "Лиса, заяц и петух", "Лиса и тетерев", "Лиса и рак", "Кот, петух и лиса", "Кот и лиса" поверхневий індикатор асоціативно-образного зв'язку з концептом "хитрість" виражений іменниками **лиса 2** і **лисица 2**.

Емоційний вплив на слухача надає використання оповідачем зменшувального суфікса **-оньк-** в іменнику **лисонька 2**. Його можна вважати індикатором емоційного зв'язку з концептом "хитрість".

У кожній з цих казок головний персонаж і основний носій якості **хитрість** – лисиця. В фіналі цих казок оповідач різними способами карає лисицю за її крутість, **хитрість** лисиці оцінюється негативно. В казці "Кот и лиса" лисиця **хитрістю** залякує звірів, забезпечуючи тим самим собі та коту запас на цілу зиму. Оповідач підкреслює мудрість і перевагу лисиці над іншими звірами, описуючи процес залякування комічно, тут **хитрість** лисиці має позитивну оцінку.

Проаналізований матеріал піддається схематизації, поданої у вигляді табл. А.3 додатка А.

Аналіз текстів казок про тварин показав, що в казках цього типу концепт "хитрість" реалізується в значеннях слів різних частин мови з лексико-семантичного поля **ХИТРЫЙ**: іменників (*лиса 2, лисица 2, лисонька 2, лисичка 3, лукавий* – дьявол), дієслів (*обмануть, схитрить*).

У казках про тварин досліджуваний концепт реалізується переважно в значеннях слів, ядерними семами яких є семи "спритність", "приховування своїх намірів", "використання обманних, непрямих шляхів", що відображує сучасну мовну змістовність концепту "хитрість".

Мовними засобами реалізації концепту "хитрість" у казках про тварин також є побутові звернення (*кум, кума, куманек, кумушка, куманек-голубчик*); стійкі словосполучення з доповненнями (*лисичка-сестричка, лиса-исповедница*).

Реалізація досліджуваного концепту в казках про тварин, як в чарівних і побутових казках, залежить від типу героя, якому властива якість **хитрість**, оскільки саме від носія якості залежить оцінка **хитрості**.

Основним носієм якості **хитрість** є головний персонаж казок – лисиця, завжди спритна, вивертка. Її головним знаряддям є обман і лукавство. **Хитрість** лисиці полягає в спритності, приховуванні своїх намірів, використанні обманних, непрямих шляхів, нерідко в лукавстві, яким герой приховує намір. Лисиця часто виступає як головний персонаж казок

про тварин, а її дії супроводжуються позитивною емоційною оцінкою, іноді з відтінком іронічності. Часто оповідач різними способами "карає" лисицю за її **хитрощі**. Дії лисиці в такому випадку оцінюються негативно.

Упізнавання концепту "**хитрість**" у казках про тварин відбувається за допомогою індикаторів. Як поверхневі можуть виступати прямі індикатори концепту "**хитрість**", а також індикатори асоціативних і асоціативно-образних, логічних і емоційних зв'язків з аналізованим концептом. Упізнавання досліджуваного концепту відбувається в процесі встановлення логічних і асоціативних зв'язків між значенням слова, в якому реалізується досліджуваний концепт, та інформацією, що міститься в тексті казки. Опис яскравих деталей портрета та поведінки головних персонажів також можна віднести до поверхневих індикаторів. Вони слугують сигналами оповідання про **хитрощі**, лукавство, обман.

Звернемося до аналізу глибинних індикаторів концепту "**хитрість**" у казках про тварин.

У казках цього типу головний персонаж, використовуючи **хитрість**, лукавство або обман, порушує норми загальноприйнятої моралі й отримує покарання, а використовувані прийоми не героїзуються, як в чарівних казках, а засуджуються.

У казці "Лиса, заяц и петух" півень зарубав лисицю косою, тому що вона, використовуючи **хитрість** і обман, зайняла хатку зайця. Мотив покарання за порушення загальноприйнятих морально-етичних норм можна вважати глибинним індикатором концепту "**хитрість**".

У казці "Овца, лиса и волк" лисиця, схитрувавши, заводить відлюдька в капкан, тим самим рятуючи вівцю від загрози бути ним з'їденою. У цьому випадку **хитрість** є одним з методів порятунку. Використання **хитрості** в ім'я дружби, добра, не засуджується, а навпаки, викликає захоплення і повагу. **Хитрість** отримує позитивну оцінку та сприймається слухачем у протилежному до норми ракурсі. Мотив порушення загальноприйнятих морально-етичних норм в ім'я добра як виняток із встановлених правил також можна вважати глибинним індикатором концепту "**хитрість**".

У казці "Лиса-исповедница" півень залишається на волі, обхитривши лисицю, яка обдурила його. У цьому випадку простежується мотив перемоги однієї **хитрості** над іншою, де **хитрість** стає знаряддям покарання. Цей мотив також є глибинним індикатором досліджуваного концепту.

Нерідко в казках про тварин з'являється мотив лестивих промов, які виголошує головний персонаж, зазвичай лисиця. Приспавши пильність слухача, персонаж може обхитрити або обдурити свою жертву улесливими

словами. У казці "Лиса-исповедница" лисиця роздобула кочетка, а в казці "Колобок" ласує колобком. Улєсливі промови завжди супроводжують **хитрість** і обман. Цей мотив також є глибинним індикатором концепту "**хитрість**".

Іншою рушійною силою оповіді є мотив переляку. Залякування є окремим випадком обману. У казці "Кот и лиса" лисиця, залякавши вовка та ведмедя своїм чоловіком Котофееем Івановичем, отримує запас на цілу зиму. "У страху очі великі" – це принцип, на якому базується обман лисиці. У даному випадку концепт "**хитрість**" реалізується через логічний ланцюжок: *залякування – обман, який приносить вигоду, – життєва мудрість – лукавство – хитрість*. Мотив залякування в казках про тварин також є глибинним індикатором аналізованого концепту.

Дослідження глибинних індикаторів концепту "**хитрість**" показало, що в казках про тварин вони пов'язані з різними тематичними одиницями. Характерними є глибинні індикатори, пов'язані з мотивом покарання за порушення загальноприйнятих морально-етичних норм, торжества однієї хитрості над іншою, мотивами улєсливих промов і залякуванням як окремим випадком обману.

Основною змістовною структурою реалізації концепту "**хитрість**" у текстах російських народних казок є структура характеристик: якості людини, прийомів, які використовує носій якості **хитрість**; дії, яку вчиняє носій; предмета.

Характеристика якості людини:

1. Проявляв хитрощі в контактах з іншими людьми:

1.1. Спритність:

*"Чай сама слышала, какая **хитрая** Елена Прекрасная и сколько женихов на тот свет спровадила"* [21, т. 2, с. 240] ("Вещий сон");

*" – Я, – говорит, – **хитра**, а ты меня **хитрей!**"* [21, т. 2, с. 237] ("Вещий сон");

*" – Ну, Сенька, – сказал дядя, – я **хитер**, а ты **хитрее** меня!"* [21, т. 3, с. 387] ("Вор").

1.2. Приховування справжніх намірів, використання обманних шляхів. Вона *"**хитрая** только их провела, тотчас тесто из печки выгребла, все вычистила, замазала, будто ни в чем не бывала ..."* [21, т. 2, с. 267] ("Царевна-лягушка").

1.3. Злодійство, лукавство, підступність.

*"У короля была **дочь-волшебница**", а "**какая хитрая!** Прямо **колдунья!**"* [21, т. 3, с. 367] ("Рассказы о ведьмах").

2. Прояв **хитроці** у виконанні чого-небудь:

2.1. Хитромудрість, мудрованість:

"Сам-то он прост, а жена у него больно **хитра**" [20, т. 2, с. 214] ("Пооди туду – не знаю куду, принеси то – не знаю что").

2.2. Знання, досвідченість:

"Он **хитер** и **мудер**, по горам, по долам, по вершинам, по облакам летал!" [21, т. 1, с. 129] ("Три царства – медное, серебряное и золотое");

"Названник Ванька под окном сидит. – Ах, каналья, сделал все-таки! **Хитер**, – говорит, – **мудер**!" [21, т. 1, с. 124] ("Королевич и его дядька").

2.3. Мудрість, досвідченість:

"Старые люди **хитры** и догадливы!" [21, т. 2, с. 219] ("Морской царь и Василиса Премудрая").

Характеристика прийому, який використовує носій якості хитрість, або результату його діяльності:

1. Складність, мудрованість:

"Что ни делали, никакими **хитростями** не могут их от окошек отжить; даже дробь не берет!" [21, т. 2, с. 247] ("Птичий язык");

"За три года выучил всем **хитростям**", "а встречный-то был колдун" [21, т. 2, с. 252] ("Хитрая наука").

2. Мудрість, розум:

"...начала подзывать к себе голубок по очереди и учит их разным **мудростям**". "А я с вами на зеленом лугу был, видел прекрасную королевну на золотом троне и слышал, как учила вас королева разным **хитростям**" [21, т. 2, с. 236] ("Вещий сон").

3. Зловмисність, приховування справжніх намірів:

"Царь-дева уведала **хитрости** мачехины, измену дядькину и написала к Ивану, купеческому сыну..." [21, т. 2, с. 232] ("Царь-девица");

старші сестри "**поднялись на хитрости**: вечером, когда на дворе было совсем стемнело, подставили лестницу, набрали острых ножей да иголок и натыкали на окне красной девицы" [21, т. 2, с. 235] ("Пёрышко Финиста Ясна Сокола").

4. Спритність, використання обманних шляхів:

"Не только собаки да ястреба, да сокола верой-правдой ему служили, но и **лисицы** и зайцы... **лисица хитростью**, заяц прыткостью, орел крылом, ворон клёвом" [21, т. 2, с. 203] ("Звериное молоко").

5. Винахідливість, майстерність:

" – *Вот это ковер! В жизнь мою такой хитрости не видывал*" [20, т. 2, с. 213] ("Поди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что").

Характеристика дії, яку вчиняє носій якості хитрість:

1. Використання непрямих, обманних шляхів.

"*Подожди, – думает Иван, – ещё неизвестно, кто кого перехитрит!*" [21, т. 2, с. 243] ("Вещий сон");

"*Так все хитро сделала, что ни муж, ни люди – никто обмана не видит*" [21, т. 2, с. 266] ("Арысь-поле");

"*А! Теперь я догадываюсь; это генерал схитрил!*" [21, т. 3, с. 337] ("Оклеветанная купеческая дочь");

"*Экой плут! На, дай ему сто рублей да скажи, чтоб ухитрился, украл у меня весь прибор со стола, – говорит генерал*" [21, т. 3, с. 385] ("Вор");

"*Как бы теперь ухитриться да отжилить у него котелок с золотом*" [21, т. 2, с. 258] ("Клад").

2. Спритність, спритність:

" – *Что угодно, что надобно?*

– *Не ведаете ли: как ухитриться да пойти туда – не зная куда, принести то – не зная что?*" [21, т. 2, с. 214] ("Поди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что");

" – *Вот это беда пришла! Если уйдем мы, будет за нами великая погоня, царь морской разгневается и предаст нас смерти. Надо ухитряться!*" [21, т. 2, с. 224] ("Морской царь и Василиса Премудрая");

" – *Будет у меня завтра, а что – не скажу; ухитрись-ка, царевич, да принеси к моему неизвестному своё под пару*" [21, т. 2, с. 241] ("Вещий сон");

" – *Даю тебе сроку десять часов; если ты сумеешь в это время так хитро спрятаться, что я тебя не найду, то выйду за тебя замуж, а не сумеешь этого сделать – велю рубить голову*" [21, т. 2, с. 236] ("Вещий сон");

" – *Скажи, пожалуйста, как это ты ухитрился – из нищего богачом стал?*" [21, т. 2, с. 304] "Две доли";

мужик "*ухитрился, подкараулил утку и поймал её за хвост*" [21, т. 3, с. 419] ("Не любо – не слушай").

Характеристика предмета:

1. Хитрість виявляється в будові, формі чогось:

1.1. Майстерно зроблений, виконаний:

"... во дворце сидят тридцать три девицы-колпицы, вышивают полотенца **хитрыми** узорами, городками с пригородками"[21, т. 1, с. 129] ("Три царства – медное, серебряное и золотое").

Звернемося до російських билин і розглянемо, як у них репрезентується досліджуваний концепт.

2.3. Концепт "хитрість" у російських билинах

Билини – це жанр фольклору, героїко-епічне оповідання, що відображує історично-духовну ситуацію, національну самосвідомість російського народу IX – XIII ст. [124]. Билинам притаманний пісенно-епічний спосіб відтворення реальності. Світ билин – реальна російська земля, але її зображення супроводжують фантастичні картини: богатирі б'ються з чудовиськами, долають полчища ворогів. Фольклористика ділить билини на київські та новгородські. У Київському корпусі зображений світ Київської Русі. До Києва їдуть богатирі на службу до столярного князя Володимира; Київ беруть в облогу ворожі полчища; з Києва виїжджають богатирі в сусідні держави для виконання дипломатичних доручень. У корпусі новгородських билин зображується життя північного центру Давньої Русі – Новгорода, герої цих билин – новгородці. У цих билинах не згадується про князя Володимира, в них немає зображення ворожих навал, битв, вони малюють життя мирне, хоча і не просте.

Розглянемо, як репрезентується концепт "хитрість" у текстах билин. Для цього звернемося до аналізу поверхневих індикаторів концепту "хитрість".

У билині "Три поїздки Ильи Муромца" в одній з поїздок богатир Ілля зустрічає красну дівицю, яка

"Как ведет тут добра молодца

Во ту ли во спаленку, богато убранную,

*И кладёт добра молодца на кроваточку **обманчивую**"* [124, с. 71].

Прямий поверхневий індикатор концепту "хитрість" виражений прикметником **обманчивый** – вводити в оману, що містить в собі обман [65]. Сема "обман" для даної лексеми є ядерною, що дозволяє її віднести

до центральної частини лексико-семантичного поля **хитрий**. У даному контексті *обманчивая кроваточка* – предмет, який використовується для обману красною дівицею.

У билині "Волхв Всеславъевич" богатир Волхв і його добрі молодці пробираються в місто через ворота, які

"Мудрены да вырезы вырезаны –

А только в вырез мурашу пройти!" [124, с. 29].

Прямий поверхневий індикатор досліджуваного концепту виражений скороченим прикметником **мудрены** – складні, створені з використанням хитромудрих прийомів [65]. Відмітною особливістю даної лексеми є наявність ядерної семи "хитромудрість", що дозволяє віднести досліджувану лексему до ядерної частини лексико-семантичного поля **хитрий**.

У билині "Добрыня и Дунай-сват" ляховінський король не бажає видавати свою дочку Апраксію заміж за князя Володимира, висловлюючись таким чином:

"Король вскричал – да как зверь взревел:

*"Не отдам я за **плута**, за **мошенника**,*

Не отдам я за вора, за разбойника –

За вашего князя за Владимира!" [124, с. 106].

Прямий поверхневий індикатор аналізованого концепту виражений іменниками **плут** – це хитрий, спритний ошуканець [65] і **мошенник** – той, хто обманює інших у корисливих цілях [65]. Досліджувані лексеми характеризуються наявністю ядерної семи "спритний обман", яка дозволяє віднести дані лексеми до ядерної частини лексико-семантичного поля **хитрий**.

У билині "Данила Ловчанин"

"Мишаточка Путятин приметлив был –

*На иную сторону **перекинулся**"* [124, с. 148].

Звернемо увагу на використання дієслова **перекинуться** – змінити, перейти в інший табір, в іншу групу людей [65]. У значенні цього дієслова імпліцитно виділяється ядерна сема "спритна застосовність до умов, обставин", яка є периферійною для мовних реалізацій концепту "**хитрість**" і обумовлює місцезнаходження досліджуваної лексеми в периферійній частині лексико-семантичного поля **хитрий**.

Якщо в деяких побутових казках злодій чи герой-шахрай, для того щоб проникнути в потрібне приміщення та вкрати у пана, генерала або царя якусь річ, переодягається в їх одяг, тим самим обдурюючи прислугу

або охоронців, то в Київських билинах богатирі переодягаються в каліку або скоморошину, стають невпізнаними для ворогів і безперешкодно проникають в потрібне місце.

Ілля Муромець з билини "Илья Муромец и Идолище", переодягнувшись в каліку, проникає в місто, вбиває ідолище татарина та виручає з неволі князя Володимира.

*"Он нашел, нашел калику перехожую,
Перехожую калику, переброжую,
Попросил-то у калики платье каличье;
А ведь дал калика платье каличье,
Он с радостью дал да с великой!"* [124, с. 51].

Добриня Микитич з билини "Добрыня и Алёша Попович", переодягнувшись в скоморошину, з'являється на весіллі своєї дружини Настасії Нікулічни, де викриває обман Альоші Поповича.

*"Обрядился молодец скоморошиной,
Пошел он тут да на почетный пир"* [124, с. 137].

У деяких побутових казках царівни або навчені досвідом бабусі пропонують героям розгадати загадки. Оскільки герої – зазвичай прості, які не володіють якимось даром або чарівними здібностями люди, то в розгадуванні цих загадок їм допомагає життєва мудрість, заснована на спритності, хитрощах, хитрості, обмані. У билинах же присутній мотив вирішення складних завдань, які постають перед богатирями. Для вирішення цих непростих завдань богатирям також необхідна життєва мудрість, але заснована на кмітливості, проникливості та винахідливості.

"Молодой Волхв он догадлив был:

Обернул себя он мурашиком

Да и всех добрых молодцев мурашиками" [124, с. 29] ("Волхв Всеславьевич");

В та поры Чурила догадлив был:

Брал Чурила золоты ключи,

Шел он с ключами во подвалы глубокие,

Брал Чурила золоту казну" [124, с. 159] ("Чурила Пленкович").

Аналіз текстів билин показав, що в цьому типі фольклорного твору концепт "**хитрість**" реалізується в значеннях слів різних частин мови з лексико-семантичного поля **ХИТРЫЙ**: іменників (*мошенник, плут*), прикметників (*обманчивый, мудрён*), дієслів (*перекинуться*).

Упізнавання концепту "**хитрість**" у билинах відбувається за допомогою індикаторів. Як поверхневі виступають прямі індикатори концепту "**хитрість**".

Дослідження глибинних індикаторів концепту "**хитрість**", які вказують на досліджуваний концепт шляхом активізації екстралінгвістичних знань про нього, показало, що в невеликій частині проаналізованих билин виділяються тематичні одиниці (мотиви), які також характерні і для побутових казок (мотив переодягання, мотив розгадування загадок). У билинах складні, мудровані завдання вирішують богатирі, для чого їм необхідна життєва мудрість, кмітливість, винахідливість.

Як свідчить дослідження реалізації концепту "**хитрість**" у текстах билин, як і у текстах російських народних казок, основною змістовною структурою є структура характеристик: якості людини, прийомів, які використовує носій якості **хитрість**; дії, яку вчиняє носій; предмета.

Висновки

Розглянуто особливості репрезентації концепту "**хитрість**" у російській мовній свідомості. Досліджено способи реалізації концепту "**хитрість**" у лексико-фразеологічній системі російської мови. У цій системі аналізований концепт реалізовано в значеннях лексичних і фразеологічних одиниць, сукупність яких становить план вираження лексико-семантичного поля. Слово **хитрий** використовується як назва досліджуваного поля.

Доведено, що логічна структура лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ** репрезентована назвами тематичних груп і підгруп, що відповідає структурній організації концепту "**хитрість**" у концептуальній картині світу. Тематичною вважається група, що складається зі слів, об'єднаних спільними семами, які є основними для всіх мовних репрезентацій концепту "**хитрість**" і належать до різних частин мови. Семасіологічна структура досліджуваного лексико-семантичного поля утворюється певним семантичним наповненням, тобто має набір сем і їх співвідношення у межах обраної мови, що відповідає реалізації концепту в мовній картині світу. У семасіологічній структурі лексико-семантичного поля визначаємо ядерну та периферійну частини, між якими відсутня чітка межа. Ядро досліджуваного поля містить словникові значення прикметника **хитрий**. До ядерної частини відносимо одиниці, ядерними семами яких є семи, загальні для всіх мовних реалізацій концепту "**хитрість**". Ці семи "скріплюють" лексико-семантичну парадигму й утворюють понятійну складову досліджуваного концепту. До периферійної частини поля відносимо одиниці, ядерними семами яких є семи, основні лише для частини реалізацій концепту "**хитрість**". Ці семи характеризуються лінгвокультурною, етносемантичною специфікою і пов'язані з ціннісною складовою досліджуваного концепту.

Проаналізовано наявні варіанти дефініцій прикметника **хитрий** у різних лексикографічних джерелах і доведено, що концепт "**хитрість**" не є статичним. За даними етимологічних словників, він спочатку реалізується у таких значеннях прикметника **хитрий**, як 'спритний', 'винахідливий', 'умілий', і має позитивну емоційну оцінку. У процесі життєдіяльності мовного колективу структура обраного концепту змінюється. Його зміст, як фіксує тлумачний словник В. Даля, поступово насичується додатковими значеннями у лексемі-реалізаторі обраного

концепту прикметника **хитрий**: 'використання непрямих, облудних шляхів', 'приховування справжнього ставлення, намірів, учинків'. Відбувається і трансформація оцінності. Концепт "**хитрість**" набуває додаткової негативної емоційної оцінки, таким чином поєднуючи позитивний та негативний знаки із домінуванням позитивної емоційної оцінки. У результаті змінювання зовнішнього для людини світу та внутрішньої системи цінностей, як фіксують сучасні тлумачні словники, первісне значення лексеми-реалізатора концепту "**хитрість**" поступово відходить до периферії. У його ядерній частині актуалізується таке значення прикметника **хитрий**, як 'використання непрямих, облудних шляхів'. Відбувається і зміна ставлення соціуму до концептуалізованого феномена. Позитивна емоційна оцінка концепту "**хитрість**" відходить до периферії, негативна емоційна оцінка стає домінантною. На доведення цього визначаються основні ядерні смисли, що відображують логічну структуру лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**. Ядерна частина понятійної складової обраного концепту репрезентована такими смислами, як "обман", "лукавство", "прихованість", "шахрайство", "спритність", "винахідливість", "майстерність", "хімерність".

Проведено аналіз логічної структури лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**, який показав, що досліджуваний концепт реалізується в лексичній системі російської мови в семантиці всіх повнозначних частин мови (усього 164 лексеми). Це свідчить про значущість обраного концепту для лінгвокультури.

Установлено, що мовне втілення концепту "**хитрість**" відбувається через характеристику особи, предмета або ментальної категорії. Носії мови приділяють увагу тому, які різновиди властивості **хитрість** можуть бути притаманні людині, які абстрактні поняття пов'язані з цією властивістю або які прийоми засновані на **хитрості** і хто є носієм цієї властивості. Вираження досліджуваної властивості спостерігається в контактах з іншими людьми: використання непрямих, облудних шляхів, лукавства, прихованого наміру в діях, використання шахрайства або прояв **хитрості** у виконанні певних дій: уміння знаходити вихід зі скрутного становища, прояв винахідливості, вмілості. Носії мови також приділяють увагу тому, які характеристики розкриваються під час опису форми або структури предметів, що вважаються **хитрими**. Проявами **хитрості** є складність, нетиповість, хитромудрість.

Дослідження логічної структури лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ** дозволяє визначити сутність концепту "**хитрість**" таким чином. **ХИТРИСТЬ – якість людини**, що виявляється в соціальних відносинах і виражає недоброзичливе ставлення до людей: у намірі обдурити кого-небудь, приховати справжнє ставлення, вчинки, використовувати шахрайство; якість, що виявляється в умінні знаходити вихід у складній ситуації, спритності, винахідливості, майстерності.

Носій якості **хитрість** – особа, яка використовує непрямі, обманні шляхи, приховує свої справжні наміри, займається шахрайством; уміє знаходити вихід зі скрутного становища, відрізняється винахідливістю, майстерністю в чому-небудь.

Абстрактне поняття позначає якість, властивість, пов'язані з хитрістю.

Прийом дозволяє обдурити, злукавити, шахраювати, приховати щось, вивернутися; розв'язати складне завдання.

Характеристика форми, будови предмета, яка проявляється в складності, нетиповості, хитромудрості.

У російській мовній картині світу виявлені не тільки найменування **хитрість**, а й слова, які мають оцінні значення і називають не тільки ознаку, а й ставлення до неї мовця.

Проведено аналіз логічної структури лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ**, який показав, що досліджуваний концепт реалізується в семантиці ФО, сукупність яких становить план вираження лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ** (усього 43 одиниці). Це також доводить, що образний концепт є значущим для лінгвокультури.

Виявлено додатковий аспект реалізації концепту "**хитрість**" у російській мові. У складі другої тематичної підгрупи "Прояв **хитрості** у виконанні чого-небудь" виділено нову підгрупу на основі спільності семи "досвідченість", характерної для мовної реалізації концепту в фразеологічній семантиці.

Аналіз значень ФО, що складають семасіологічну структуру лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ**, переконує, що ядерна частина досліджуваного поля представлена 30 ФО з ядерними семами "обман", "прихований намір", "шахрайство", "лукавство", "лестощі", "лицемірство", "спритність", "схильність до спритного обману", "пронозливість", "схильність до шахрайства". Перехідна зона включає сім ФО з такими ядерними семами, як "відсутність мудрованості, хитромудрості", "схильність

до ворожості", "підступність", "уміння ухилитися від заслуженого покарання". Периферія проаналізованого поля представлена шістьма ФО, що включають семи, периферійні для мовних реалізацій концепту "**хитрість**": "схильність до крадіжок", "досвідченість".

Дослідження логічної та семасіологічної структур лексико-фразеологічного поля **ХИТРИЙ** дозволяє визначити змістовність концепту "**хитрість**" таким чином. **ХИТРИСТЬ** – **якість людини**, що виражає недоброзичливе ставлення до людей: у намірі обдурити кого-небудь; приховати справжнє ставлення, вчинки; використовувати шахрайство.

Носій якості **хитрість** – особа, яка використовує непрямі, обманні шляхи, приховує свої справжні наміри, займається шахрайством; відрізняється досвідченістю в чому-небудь.

Приюм, що дозволяє обдурити кого-небудь; прийом, що дозволяє виконати що-небудь без особливої проникливості, кмітливості, мудріший.

Досліджено, що прагнення мовної свідомості уявити абстрактне через матеріальне втілюється в значеннях ФО, які відображують вчинки людини. Абстрактне матеріалізується мовною свідомістю в образах чорта, диявола, шельми. Мовна свідомість наділяє абстрактне видимими властивостями, роблячи **хитрість** упізнаваною шляхом персоніфікації. Абстрактне також матеріалізується мовною свідомістю в образах тварин, птахів, риб, комах. Мовна свідомість наділяє абстрактне видимими властивостями, за якими **хитрість** розпізнається через зооморфологізацію. Предмети наділяються видимими властивостями, що допомагають пізнати **хитрість** шляхом її матеріалізації (реіфікації).

Проведено аналіз прислівно-приказкових одиниць, який показав, що концепт "**хитрість**" представлено в когнітивній моделі (148 прислів'їв і приказок) на рівнях внутрішньої форми або значення. Розглянуто концепт "**хитрість**" на рівні внутрішньої форми прислів'я, де він реалізується в семантичній моделі (всього 42 одиниці), та на рівні значення прислів'я – в семантичному тлумаченні (всього 106 одиниць). На рівні внутрішньої форми закріплено знання про те, що **хитра** людина схильна до обману, лукавства, шахрайства, крутіїства, розкрадання, лицемірства; вміє знаходити вихід у складній ситуації. Носій якості "**хитрість**" ("**лукавство**"): улесливий, виверткий, небезпечний. Лукавство карається, а надмірний обман призводить до викриття. На рівні значень відбивається знання про те, що **хитра** людина скритна в своїх діях, лицемірна, лукава, улеслива,

підступна, вивертка, вміє пристосовуватися, схильна до крутійства та розкрадання; небезпечна. Водночас хитрість – творчість, майстерність. Лукавство, крутійство і злодійство карані, а подвійний обман нетривалий. Досліджено, що у когнітивній структурі прислівно-приказкових знаків образна складова концепту "**хитрість**" подана шляхом персоніфікації, зооморфологізації, реіфікації хитрості.

Розглянуто засоби та способи реалізації концепту "**хитрість**" у текстах російських народних казок. У російських народних казках цей концепт реалізується в семантиці лексичних одиниць з лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ** (хитрый, хитро, хитрость, лукавство, лукавый (дьявол), лиса 2, лисица 2, лисонька 2, лисичка 3, плут, ухитриться, схитрить, перехитрить); у взаємодії значень з посиленням ядерних сем; у побутових зверненнях (кум, кума, куманек, кумушка, куманек-голубчик); у стійких ад'єктивно-субстантивних словосполученнях (хитрые узоры, лукавая лиса, хитрая задача, хитрая наука), у стійких словосполученнях з доповненнями (шельма-кот, лисичка-сестричка, лиса-исповедница).

Доведено, що у тексті казки може не бути слів з лексико-семантичного поля **ХИТРИЙ**, проте слухач розуміє, що йдеться саме про феномен **хитрість**. Упізнавання концепту відбувається за допомогою індикаторів – мовних засобів, що сигналізують про відповідний концепт, експлікують і вказують на нього. Досліджено, що поверхневими індикаторами є прямі індикатори концепту "**хитрість**", а також індикатори асоціативних, асоціативно-образних, логічних і емоційних зв'язків з досліджуваним концептом. Упізнавання досліджуваного концепту відбувається в процесі встановлення асоціативних і логічних зв'язків між концептом "**хитрість**" та інформацією, що міститься у тексті казки. Глибинні індикатори концепту "**хитрість**" у російських народних казках пов'язані з різними тематичними одиницями (мотивами). У чарівних казках виділяється мотив суперечки; мотив загадування мудрими дівами так званих загадок; мотив, пов'язаний з уявленнями про бога-громовника та народними переказами про тварин, що уособлюють грозові явища. У побутових казках виділяється мотив переодягання, мотив розгадування загадок. У казках про тварин спостерігаються мотиви покарання за порушення загальноприйнятих морально-етичних норм, перемоги одних **хитрощів** над іншими, мотиви втішних промов і залякування як окремих випадок обману.

Дослідження реалізації концепту "**хитрість**" у текстах російських казок подано з урахуванням основних ознак чарівних і побутових казок, казок про тварин, підтверджуючи припущення, що аналізований концепт не є статичним. У текстах більшості чарівних казок концепт "**хитрість**" реалізується у значеннях слів, ядерними семами яких є семи "майстерність", "винахідливість", "спритність". В інших текстах цієї групи досліджуваний концепт насичується додатковими відтінками значення і реалізується в значеннях слів з ядерними семами "приховування намірів", "використання облудних, непрямих шляхів". У побутових казках первинне значення лексеми-реалізатора концепту "**хитрість**" поступово відходить на периферію. Досліджуваний концепт реалізується в значеннях слів з ядерними семами "спритність", "приховування своїх намірів", "використання облудних, непрямих шляхів". У казках про тварин первинне значення лексеми-реалізатора концепту "**хитрість**" повністю переходить до периферії. Названий концепт реалізується в значеннях слів з ядерними семами "спритність", "приховування намірів", "використання облудних, непрямих шляхів", що відображує усучаснену мовну реалізацію концепту "**хитрість**".

Доведено, що втілення концепту "**хитрість**" у російській казці залежить від типу героя, якому притаманна властивість **хитрість**, оскільки саме від носія властивості залежить оцінка **хитрощів** розповідачем і слухачем. Основними носіями властивості **хитрість** у чарівних казках є премудрі діви ("девы"). Вони зазвичай є дружинами або нареченими героя. У деяких казках вони є силою, що потребує подолання, в інших – чарівними помічницями. Якщо мудра дівчина – сила, що потребує подолання, то її **хитрість** полягає у майстерності, хитромудрості, складності, витонченості, нерідко в спритності та лукавстві, а оцінка її дій набуває відтінку іронічності. Якщо мудра дівчина – чарівний помічник героя, то її **хитрість** – мудрість, майстерність у чому-небудь, нерідко спритність, а також приховування намірів і використання облудних, непрямих шляхів, але в цьому випадку **хитрість** завжди позитивна. Старі люди мудрі та **хитрі** завдяки своєму життєвому досвіду, їх **хитрість** – це синонім мудрості. Вона завжди позитивна.

Тваринам звичайно притаманні спритність, шахрайство, використання облудних, непрямих шляхів, вони також можуть бути чарівними помічниками героя, їх **хитрість** позитивна; іноді її оцінка має відтінок іронічності.

Відьми та мачухи у чарівних казках – зла сила. Вони майже завжди є антагоністами або помилковими союзниками героя, тому спритні, приховують свої наміри, діють з використанням облудних, непрямих шляхів, а їх дії супроводжуються негативною емоційною оцінкою.

Носієм властивості **хитрість** у чарівній казці може бути сам герой. Звичайно його **хитрість** полягає у спритності, рідше – обмані. Однак дії героя ніколи не засуджуються, а розглядаються як один із способів подолання труднощів, тому **хитрість** героя завжди позитивна.

Основними носіями властивості **хитрість** у побутових казках є мужики. Їх **хитрість** полягає у спритності. Вони зазвичай – головні герої побутових казок; їх дії супроводжуються позитивною емоційною оцінкою, тому їх **хитрість** позитивна.

Шахраї ("плуты", "мошенники") також є носіями властивості **хитрість** у побутових казках. Часто вони головні герої казок. Зазвичай це бідні люди, що протистоять купцям і поміщикам – своїм антагоністам і є позитивними героями. **Хитрість** шахраїв і злодіїв – це використання непрямих, облудних шляхів, проте вона у цьому випадку оцінюється позитивно.

Багатії, чиновники, священники у побутових казках – антагоністи головного героя. Вони потайливі, використовують непрямі, облудні шляхи, заздять іншим. Заздрість – причина використання облудних шляхів, а наклеп – знаряддя досягнення мети. Їх дії, як правило, супроводжуються негативною емоційною оцінкою.

У побутових казках чаклуни та чаклунки – це персонажі, які поєднують реальний та потойбічний світи. Вони мають надприродні здібності та зазвичай є злою силою. **Хитрість** чаклунів є одним із способів обдурювання людей. Вони сповнені злодійства, підступництва, лукавства, а їх дії супроводжуються негативною емоційною оцінкою.

Основним носієм властивості **хитрість** у казках про тварин є лисиця. Її **хитрість** полягає у спритності, приховуванні намірів, використанні непрямих, облудних шляхів, нерідко у лукавстві, що вказує який-небудь прихований намір. Лисиця – головний персонаж казок про тварин, її дії супроводжуються позитивною емоційною оцінкою, іноді з відтінком іронічності. Часто оповідач різними шляхами карає лисицю за її **хитрощі**, саме тому її дії нерідко оцінюються негативно.

Розглянуто реалізацію концепту **"хитрість"** у текстах Київських билин. Досліджено, що в цьому типі фольклорного твору концепт **"хитрість"** реалізується в значеннях слів різних частин мови з лексико-семантичного поля **ХИТРЫЙ**, які вважаються прямими індикаторами концепту **"хитрість"**: іменники (мошенник, плут), прикметники (обманчивый, мудрён), дієслова (перекинуться). У невеликій частині проаналізованих билин виділяються тематичні одиниці (мотиви), які також є характерними для побутових казок (мотиви перевдягання, мотив розгадування загадок) і належать до глибинних індикаторів концепту **"хитрість"**. У билинах складні, мудровані завдання вирішують богатирі, для чого їм необхідна життєва мудрість, кмітливість, винахідливість.

Проведене дослідження особливостей реалізації концепту **"хитрість"** у російській мові та фольклорному дискурсі доводить, що досліджуваний концепт є цікавим, динамічним, комунікативно-релевантним і значущим концептом у російському фольклорному дискурсі. Він відображує специфіку російської ментальності та пов'язує її з особливостями сприйняття світу російською мовною свідомістю.

Використана література

1. Азнаурова Э. В. Прагматика художественного слова / Э. В. Азнаурова. – Ташкент : Фан, 1988. – 119 с. – ISBN 978-564-800-117-6.
2. Алефиренко М. Ф. Теоретические основы учения о "внутренней форме" фразем / М. Ф. Алефиренко // Семантика языковых единиц : доклады V Международной конференции. – Москва : Физкультура, образование и наука, 1996. – С. 128–130. – ISBN 978-589-022-035-6.
3. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 133 с.
4. Аникин В. П. Русские пословицы и поговорки / В. П. Аникин. – Москва : Художественная литература, 1988. – 489 с. – ISBN 978-528-000-027-8.
5. Аникин В. П. Русское устное народное творчество : учебник для студ. вузов / В. П. Аникин. – Москва : Высшая школа, 2009. – 734 с. – ISBN 978-5-06-006139-0.
6. Аничков И. Е. Идиоматика и семантика (Заметки, представленные А. Мейе, 1927) / И. Е. Аничков // Вопросы языкознания. – 1992. – № 5. – С. 136–150. – ISSN 0373-658X.
7. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю. Д. Апресян // Семиотика и информатика. – 1986. – Вып. 28. – С. 5–34.
8. Апресян Ю. Д. Значение и оттенок значения / Ю. Д. Апресян // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – 1974. – Т. XXXII. – Вып. 4. – С. 320–330.
9. Апресян В. Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27–35. – ISSN 0373-658X.
10. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография : Избранные труды : в 2 т. / Ю. Д. Апресян. – Москва : Языки русской культуры, 1995. – Т. 2 : Язык. Семантика. (Культура). – 766 с. – ISBN 978-588-766-045-5.
11. Апресян Ю. Д. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Ю. Д. Апресян. – Москва : Языки славянской культуры, 2003. – Вып. 3. – С. 1237–1240. – ISBN 978-594-457-159-5.

12. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67. – ISSN 0373-658X.
13. Арутюнова Н. Д. Наивные размышления о наивной картине мира / Н. Д. Арутюнова // Язык о языке : сб. ст. [под общ. рук. и ред. Н. Д. Арутюновой]. – Москва : Языки русской культуры, 2000. – С. 7–19. – ISBN 978-578-590-036-3.
14. Арутюнова Н. Д. От образа к знаку / Н. Д. Арутюнова // Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. – Москва : Наука, 1988. – С. 147–162.
15. Арутюнова Н. Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике / Н. Д. Арутюнова // Известия Академии наук СССР. Серия "Литературы и языка". – 1973. – Т. 32. – № 1. – С. 84–90.
16. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова, Г. В. Степанов. – Москва : Наука, 1988. – 341 с. – ISBN 978-502-010-870-7.
17. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. – ISBN 978-578-590-027-1.
18. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1964. – 315 с.
19. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов-Алексеев // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста : антология под общ. ред. В. П. Нерознака. – Москва : Академия, 1997. – С. 267–279. – ISSN 978-587-444-045-9.
20. Афанасьев А. Н. Древо жизни : Избранные статьи / А. Н. Афанасьев // Библиотека "Любителям русской словесности". Из литературного наследия. – Москва : Современник, 1983. – 464 с.
21. Афанасьев А. Н. Народные русские сказки: в 5-ти т. / А. Н. Афанасьев. – Москва : Terra, 2008. – 1584 с. – ISBN 978-5-275-01644-4.
22. Ахманова О. С. Основы компонентного анализа : учеб. пособ. / О. С. Ахманова, М. М. Глушко, И. В. Гюббенет ; под ред. Э. М. Медниковой. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1969. – 98 с.
23. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – Москва : Либроком, 2009. – 294 с. – ISBN 978-539-700-798-6.

24. Бабушкин А. П. Концептуальные типы значений / А. П. Бабушкин // Контрастивные исследования лексики и фразеологии русского языка. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1996. – С. 5–14. – ISBN 978-574-550-916-2.

25. Барабуля А. М. Лексичні конотації як частина мовних картин світу // А. М. Барабуля // Мова і культура. – Київ : ВД Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 31–37. – ISBN 978-966-370-097-7.

26. Баранов А. Н. Идиоматичность и идиомы / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 5. – С. 51–64. – ISSN 0373-658X.

27. Баранов А. Н. Постулаты когнитивной лингвистики / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Известия Российской академии наук. Серия "Литература и языка". – 1997. – Т. 56. – № 1. – С. 11–21. – ISSN 1605-7880.

28. Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка / О. С. Баранов. – Москва : ЭТС, 2002. – 1200 с. – ISBN 978-570-421-080-1.

29. Бирих А. К. Словарь фразеологических синонимов русского языка / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова ; под ред. А. К. Бирих. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 350 с.

30. Блинова О. И. Образность как категория лексикологии / О. И. Блинова // Экспрессивность лексики и фразеологии : межвузовский сб. науч. тр. [на материале русского, английского, немецкого и японского языков]. – Новосибирск : НГУ, 1983. – С. 3–12.

31. Болдырев Н. Н. Концептуальные структуры и языковые значения / Н. Н. Болдырев // Филология и культура. – 1999. – С. 62–68.

32. Борев Ю. Б. Эстетика. Теория литературы : Энциклопедический словарь терминов / Ю. Б. Борев. – Москва : Астрель, 2003. – С. 409–410. – ISBN 978-517-020-457-1.

33. Брилёва И. С. Русское культурное пространство : лингвокультурологический словарь / И. С. Брилёва, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко ; под ред. И. В. Захаренко, В. В. Красных, Д. Б. Гудкова. – Москва : Гнозис, 2004. – Вып. 1: Зооморфные образы, прецедентные имена, прецедентные тексты, прецедентные высказывания. – 315 с. – ISBN 978-594-244-003-9.

34. Брутян Г. А. Язык и картина мира / Г. А. Брутян // Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 108–111.

35. Будагов Р. А. Филология и культура / Р. А. Будагов. – Москва : Издательство МГУ, 1980. – 304 с.
36. Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – Москва : Языки русской культуры, 1997. – 576 с. – ISBN 978-588-766-051-6.
37. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – Москва : URSS, 2015. – 192 с.
38. Васильев Л. М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 103–115. – ISSN 0373-658X.
39. Васильев С. А. Язык, значение и картина мира / С. А. Васильев // Известия АН КазССР. Серия "Общественные науки". – 1972. – № 4. – С. 41–48.
40. Васильева Е. В. Отражение взаимодействий ИНДИВИДА и ГРУППЫ в русской языковой картине мира / Е. В. Васильева // Вестник Московского университета. Серия "Филология". – 2001. – № 4. – С. 82–94. – ISSN 0130-0075.
41. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – Москва : Языки славянской культуры, 2001. – 287 с. – ISBN 978-578-590-189-6.
42. Вежбицкая А. Язык, культура, познание / А. Вежбицкая. – Москва : Русские словари, 1997. – 416 с. – ISBN 978-589-216-016-2.
43. Вендина Т. И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм) / Т. И. Вендина. – Москва : Индрик, 1998. – 240 с. – ISBN 978-585-759-081-2.
44. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – Москва : Русский язык, 1980. – 320 с.
45. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений / В. В. Виноградов // Лексикология и лексикография : избранные труды. – Москва : Наука, 1977. – С. 162–189.
46. Войнова Л. А. Фразеологический словарь русского языка: свыше 4000 словарных статей / Л. А. Войнова, А. И. Молотков. – Москва : Русский язык, 1986. – 543 с.
47. Воркачѳв С. Г. "Две доли" – две концепции счастья / С. Г. Воркачѳв // Языковая личность: проблемы креативной семантики. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 54–61.
48. Воркачѳв С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачѳв // Известия Российской академии наук. Серия "Литература и язык". – 2001. – Т. 60. – № 6. – С. 47–58. – ISSN 1605-7880.

49. Воркачёв С. Г. Культурные концепты в антропологической парадигме: счастье / С. Г. Воркачёв // Философские аспекты постижения человека : сб. науч. ст. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 2001. – С. 32–41. – ISBN 978-587-963-057-2.

50. Воркачёв С. Г. Культурный концепт и значение / С. Г. Воркачёв // Труды Кубанского гос. технологич. ун-та. Серия "Гуманитарные науки". – Т. 17. – Вып. 2. – Краснодар : Изд-во "Лань", 2003. – С. 268–276.

51. Воркачёв С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачёв // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72. – ISSN 0130-9730.

52. Воркачёв С. Г. Национально-культурная специфика концепта любви в русской и испанской паремиологии / С. Г. Воркачёв // Филологические науки. – 1995. – № 3. – С. 56–66. – ISSN 0130-9730.

53. Воркачёв С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачёв. – Москва : Гнозис, 2004. – 236 с. – ISBN 978-594-244-002-2.

54. Воробьев В. В. Лингвокультурология: Теория и методы / В. В. Воробьев. – Москва : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 1997. – 331 с. – ISBN 978-520-900-895-8.

55. Воробьев В. В. О понятии лингвокультурологии и ее компонентах / В. В. Воробьев // Язык и культура : доклады II междунар. конф. – Киев : УИМО, 1993. – С. 42–48.

56. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка (в аспекте теории отражения) / С. Г. Гаврин. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1974. – 216 с.

57. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов: Отношения в современном русском языке / Р. М. Гайсина. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – 196 с.

58. Гатинская Н. В. Типы языковой метафоры в русском языке / Н. В. Гатинская // Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – Москва : Индрик, 2004. – С. 312–320. – ISBN 978-585-759-275-5.

59. Гачев Г. Д. Космо-Психо-Логос: национальные образы мира / Г. Д. Гачев. – Москва : Академический Проект, 2007. – 512 с. – ISBN 978-582-910-849-6.

60. Гачев Г. Д. Национальные образы мира: Америка в сравнении с Россией и славянством / Г. Д. Гачев. – Москва : Раритет, 1997. – 676 с. – ISBN 978-585-735-053-9.

61. Гвоздарёв Ю. А. Основы русского фразеобразования / Ю. А. Гвоздарёв. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1977. – 264 с.

62. Гдовска Б. Понятие эмоционального концепта / Б. Гдовска // Наукові записки Луганського нац. педагогічного ун-ту. Серія "Філологічні науки" : зб. наук. праць [Концептологія: світ – мова – особистість]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 6. – С. 264–272. – ISSN 2227-2844.

63. Гин Я. И. Поэтика грамматического рода / Я. И. Гин. – Петрозаводск : КГПИ, 1992. – 168 с. – ISBN 978-590-022-501-2.

64. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова / В. И. Говердовский. – Харьков : Вища школа, 1989. – 95 с. – ISBN 978-511-001-045-3.

65. Горбачевич К. С. Словарь современного русского литературного языка : в 20-ти т. / К. С. Горбачевич, Л. И. Балахонова. – Москва : Русский язык, 1991. – Т. 20 : Х – Я. – С. 145–156. – ISBN 978-520-001-067-7.

66. Григас К. Литовские пословицы: Сравнительное исследование // К. Григас. – Вильнюс : Vaga, 1987. – 333 с

67. Гридина Т. А. Роль внутренней формы слова в представлении языковой картины мира / Т. А. Гридина, Н. И. Коновалова // Языковая картина мира : мат-лы Всероссийской науч. конф. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 1995. – С. 38–40. – ISBN 978-520-200-073-7.

68. Гудков Д. Б. Структура и функционирование двусторонних имен (К вопросу о взаимодействии языка и культуры) / Д. Б. Гудков // Вестник Московского ун-та. Серия "Филология". – 1994. – № 6. – С. 14–21. – ISSN 0130-0075.

69. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. – Москва : Прогресс, 1985. – 452 с.

70. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – Москва : Русский язык, 1989. – Т. 4. – 683 с. – ISBN 978-520-001-250-3.

71. Дейк Т. А. Вопросы прагматики текста / Т. А. ван Дейк // Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. 8 : Лингвистика текста. – С. 259–336.

72. Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – Москва : Ленанд, 2015. – 312 с. – ISBN 978-597-101-387-7.

73. Демуцкая А. В. Сопоставление языковых картин мира в русском и английском языках на примере моделирования внутренних свойств человека через внешность / А. В. Демуцкая // Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – Москва : Индрик, 2004. – С. 162–168. – ISBN 978-585-759-275-5.

74. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33. – ISSN 0373-658X.

75. Джинджолия Г. П. Концепт "любовь" в пословицах / Г. П. Джинджолия // Наукові записки Луганського нац. педагогічного ун-ту. Серія "Філологічні науки" : зб. наук. праць [Концептологія: світ – мова – особистість]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 6. – С. 38–49. – ISSN 2227-2844.

76. Диброва Е. И. Объект и аспекты фразеологии / Е. И. Диброва // Лексикология и фразеология: Новый взгляд. Раздел "Фразеология" : Тезисы II межвуз. конф. – Москва : МГПЗИ, 1990. – С. 12–14.

77. Диброва Е. И. Фразеология на современном этапе / Е. И. Диброва // Вестник Московского ун-та. Серия "Филология". – 1994. – № 5. – С. 21–28. – ISSN 0130-0075.

78. Дмитренко Н. К. Язык фольклора в концепции А. А. Потебни / Н. К. Дмитренко // Язык жанров русского фольклора : межвуз. научн. сб. – Петрозаводск : Петрозаводский гос. ун-т, 1983. – С. 157–164.

79. Добровольский Д. О. Идиоматика в тезаурусе языковой личности / Д. О. Добровольский, Ю. Н. Караулов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 5–15. – ISSN 0373-658X.

80. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48. – ISSN 0373-658X.

81. Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71–93. – ISSN 0373-658X.

82. Дубинин И. И. Динамика обыденного сознания / И. И. Дубинин, Л. Г. Гусякова. – Минск : Изд-во "Университетское", 1985. – 135 с.

83. Евгеньева А. П. Словарь синонимов / А. П. Евгеньева. – Москва : Астрель, 2007. – 681 с. – ISBN 978-517-010-806-0.

84. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка: толково-словообразовательный : в 2-х т. / Т. Ф. Ефремова. – Москва : Русский язык, 2001. – Т. 2. – С. 935. – ISBN 978-520-002-856-6.

85. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко ; відп. ред. Г. П. Півторак. – Київ : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 352 с. – ISBN 978-611-530-004-4.

86. Жуков В. П. Русская фразеология : учеб. пособ. / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – Москва : Высшая школа, 2006. – 310 с. – ISBN 978-506-005-399-9.

87. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – Москва : Русский язык Медиа, 2003. – 516 с. – ISBN 978-595-760-043-5.

88. Загоровская О. В. Образный компонент в значении слова / О. В. Загоровская // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1983. – С. 16–20.

89. Загоровская О. В. Экспрессивные и эмоционально-оценочные компоненты значения слова / О. В. Загоровская, З. Е. Фомина // Семантические процессы в системе языка. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 123 с.

90. Залевская А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию / А. А. Залевская // Языковое сознание и образ мира : сб. ст. / отв. ред. Н. В. Уфимцева. – Москва : Ин-т языкознания РАН, 2000. – С. 39–54.

91. Зализняк А. А. Ключевые идеи русской языковой картины мира / А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелёв. – Москва : Книга по требованию, 2011. – 544 с. – ISBN 978-594-457-104-5.

92. Зимин В. И. Пословицы и поговорки русского народа : большой объяснительный словарь / В. И. Зимин, А. С. Спирин. – Москва : Феникс, 2008. – 543 с. – ISBN 978-522-211-306-6.

93. Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания: понятие и концепт / В. Г. Зусман // Вопросы литературы. – 2003. – № 2. – С. 3–29. – ISSN 0042-8795.

94. Иванова Е. В. Пословичные картины мира (на материале английских и русских пословиц) / Е. В. Иванова. – Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2002. – 160 с. – ISBN 978-584-650-065-5.

95. Калашникова А. В. Переходные явления в системе фразеологических единиц / А. В. Калашникова // Лексикология и фразеология: Новый взгляд. Раздел "Фразеология": тезисы II Межвуз. конф. – Москва : МГПИ, 1990. – С. 31–33.

96. Карасик В. И. Иная ментальность / В. И. Карасик. – Москва : Гнозис, 2005. – 352 с. – ISBN 978-573-330-167-9.

97. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность : культурные концепты : сб. ст. ВГПУ, ПМГУ. – Волгоград; Архангельск : Перемена, 1996. – С. 3–16.

98. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : сб. науч. тр. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – С. 75–80. – ISBN 978-592-730-130-0.

99. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии / В. И. Карасик // Языковая личность : проблемы коммуникативной деятельности : сб. ст. – Волгоград : Перемена, 2001. – С. 3–16.

100. Карасик В. И. Об оценочных пресуппозициях / В. И. Карасик, В. И. Шаховский // Языковая личность : вербальное поведение. – Волгоград : Перемена, 1998. – С. 3–13.

101. Карасик В. И. Оценочные доминанты в языковой картине мира / В. И. Карасик // Единство системного и функционального анализа языковых единиц : мат-лы Междунар. науч. конф. – Белгород : БГУ, 1999. – С. 39–40.

102. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Гнозис, 2004. – С. 8–171. – ISBN 978-573-330-143-3.

103. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов, С. Г. Бархударов. – Москва : Либроком, 2016. – 354 с. – ISBN 978-5-397-01238-6.

104. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Москва : Наука, 1987. – С. 27–47. – ISBN 978-539-705-666-3.

105. Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля / Ю. Н. Караулов // Филологические науки : науч. доклады высшей школы. – 1972. – № 1. – С. 57–68. – ISSN 0130-9730.

106. Касарес Х. Введение в современную лексикографию : учеб. пособ. / Х. Касарес. – Москва : Изд-во иностранной лит-ры, 1958. – 354 с.

107. Касевич В. Б. Труды по языкознанию / В. Б. Касевич. – Санкт-Петербург : Филологический факультет Спбгу, 2006. – 310 с. – ISBN 978-584-650-242-0.

108. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон. – Москва : URSS, 2011. – 112 с. – ISBN 978-5-354-01350-0.

109. Ковшова М. Л. Понятие красоты в русской фразеологии и фольклоре: внешние качества и внутренние свойства человека / М. Л. Ковшова // Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – Москва : Индрик, 2004. – С. 613–620. – ISBN 978-585-759-275-5.

110. Козырева О. А. Когнитивные аспекты исследования лингвокультурологического поля (на материале поля "дом/жильё"): автореф. дис. ... канд. филолог. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / О. А. Козырева. – Москва : МГУ, 2003. – 24 с.

111. Колесов В. В. Слово и дело: Из истории русских слов / В. В. Колесов. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 703 с. – ISBN 978-528-802-027-8.

112. Колесов В. В. Философия русского слова / В. В. Колесов. – Санкт-Петербург : Юна, 2002. – 448 с. – ISBN 978-586-720-013-8.

113. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – Москва : Наука, 1990. – 107 с. – ISBN 978-502-010-976-6.

114. Комарова Е. В. Фразеологизмы, выражающие различные формы отношений к людям, в русском, болгарском и польском языках / Е. В. Комарова // Филологические науки: научн. доклады высшей школы. – 1994. – № 4. – С. 70–76. – ISSN 1024-1817.

115. Комина Е. В. Мотивация как лингвистическое явление / Е. В. Комина // Семантика и структура слова. – Калинин : Изд-во Калининского ун-та, 1984. – С. 59–65.

116. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н. Г. Комлев. – Москва : Либроком, 2012. – 192 с. – ISBN 978-539-702-290-3.

117. Комлев Н. Г. О культурном компоненте лексического значения слова / Н. Г. Комлев // Вестник МГУ. Серия "Филология". – 1966. – № 4. – С. 43–50. – ISSN 0130-0075.

118. Компанцева Л. Ф. Концепт и концептуальный анализ: аналитическая палитра (сопоставительный анализ славянских (русских и украинских) лингвистических теорий и положений философской школы Бернарда Лонергана) / Л. Ф. Компанцева // Наукові записки Луганського нац. педагогічного ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія "Філологічні науки" : зб. наук. праць [Концептологія: світ – мова – особистість]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 6. – С. 38–49. – ISSN 2227-2844.

119. Кононенко В. І. Національно-мовна картина світу. Зіставний аспект (на мат-лі укр. та рос. мов) / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39–46. – ISSN 0027-2833.

120. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии (фразеосочетания в системе языка) / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Москва : Либроком, 2010. – 192 с. – ISBN 978-539-701-290-4.

121. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки : монографія / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 349 с. – ISBN 978-966-613-131-0.

122. Красных В. В. От концепта к тексту и обратно: К вопросу о психолингвистике текста / В. В. Красных // Вестник Московского ун-та. Серия "Филология". – 1998. – № 1. – С. 53–70. – ISSN 0130-0075.

123. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац и др. ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – Москва : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 245 с. – ISBN 978-589-042-018-3.

124. Круглов Ю. Г. Былины / Ю. Г. Круглов. – Москва : Просвещение, 1993. – 207 с. – ISBN 978-509-005-896-4.

125. Кубрякова Е. С. Прагматика и когнитивная лингвистика / Е. С. Кубрякова // Прагматические аспекты функционирования языковых единиц : Тезисы докладов и выступлений на совещании. – Москва : Наука, 1999. – С. 5–6.

126. Кубрякова Е. С. Проблемы представления знаний в языке / Е. С. Кубрякова // Структуры представления знаний в языке. – Москва : Институт научной информации по общественным наукам РАН, 1994. – С. 5–31.

127. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – Москва : Наука, 1988. – С. 142–172. – ISBN 978-502-010-880-6.

128. Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике (О концепте контейнера и формах его объективизации в языке) / Е. С. Кубрякова // Известия Российской академии наук. Серия "Литература и язык". – 1999. – № 5–6. – С. 3–6. – ISSN 1605-7880.

129. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – Москва : Либроком, 2013. – 208 с. – ISBN 978-539-705-133-0.

130. Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи / Е. С. Кубрякова, А. М. Шахнарович, Л. В. Сахарный. – Москва : Наука, 1991. – 240 с. – ISBN 978-502-011-049-6.

131. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира: Язык. Семиотика. Культура / Е. С. Кубрякова. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 550 с. – ISBN 978-594-457-174-8.

132. Кубрякова Е. С. Языковое сознание и языковая картина мира / Е. С. Кубрякова // Филология и культура : мат-лы Межвузовской конференции : в 3-х ч. – Ч. III. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 1999. – С. 6–13.

133. Кучеренко И. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису / И. К. Кучеренко // Українське мовознавство. – 1983. – Вип. 10. – С. 9–15. – ISSN 0320-3077.

134. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур / Р. Ладо // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва : Прогресс, 1989. – Вып. 25. – С. 32–49. – ISBN 978-5-548-44584-9.

135. Лазебник Ю. С. Модель мира: поэзия / Ю. С. Лазебник. – Київ : Наукова думка, 1995. – 332 с.

136. Лазутин С. Г. Поэтика русского фольклора : учеб. пособ. для филол. фак. ун-тов / С. Г. Лазутин. – Москва : Высшая школа, 1989. – 221 с. – ISBN 978-506-000-262-1.

137. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – Москва : URSS, 2010. – 546 с. – ISBN 978-5-354-01287-9.

138. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии / Б. А. Ларин // Учёные записки ЛГУ им. Жданова. – 1956. – Вып. 24. – № 198. – С. 12–23.

139. Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии / Л. А. Лебедева. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 1999. – 192 с. – ISBN 978-582-090-022-8.

140. Левин Ю. И. Провербиальное пространство / Ю. И. Левин // Паремнологические исследования : сб. ст. – Москва : Наука, 1984. – С. 424.

141. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія / О. П. Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.

142. Лингвистика фольклорного социума / С. Е. Никитина // Язык о языке : сб. ст. / под. ред. Н. Д. Арутюновой. – Москва : Языки русской культуры, 2000. – С. 558–597. – ISBN 978-578-590-036-3.

143. Лисицкая Е. П. Концепты "добро" и "зло" в русской языковой картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Русский язык" / Е. П. Лисицкая. – Харьков : ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2001. – 18 с.

144. Лисиченко Л. А. До питання про місце фразеологічних одиниць комунікативного типу в фразеологічній системі / Л. А. Лисиченко // Питання фразеології східнослов'янських мов. – Київ : Наукова думка, 1972. – С. 44–45.

145. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вища школа; Вид-во при ХДУ, 1977. – 114 с.

146. Лисиченко Л. А. Общая и индивидуальная языковая картина мира / Л. А. Лисиченко // Русская филология. Украинский вестник. – 1995. – № 2–3. – С. 3–6. – ISSN 2312-1572.

147. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 36–41. – ISSN 0027-2833.

148. Лисиченко Л. А. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції / Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко. – Харків : ХТМТ, 2015. – 232 с.

149. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : монографія / Л. А. Лисиченко. – Харків : Основа, 2011. – 304 с.

150. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Известия РАН. Серия "Литература и язык". – 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9. – ISSN 1605-7880.

151. Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси / Д. С. Лихачев, А. М. Панченко, Н. В. Поньрко. – Ленинград : Наука (Ленинградское отделение), 1984. – С. 72–154. – ISBN 978-00-1456132-0.

152. Логический анализ языка. Культурные концепты : сб. науч. тр. / отв. ред. Н. Д. Арутюновой // АН СССР; Ин-т языкознания. – Москва : Наука, 1991. – 203 с. – ISBN 978-502-011-055-7.

153. Лосев А. Ф. Знак, символ, миф: Труды по языкознанию / А. Ф. Лосев. – Москва : Изд-во МГУ, 1982. – 479 с.
154. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – Москва : Политиздат, 1999. – 525 с. – ISBN 978-525-001-293-5.
155. Лотман Ю. М. Избранные статьи : в 3-х т. / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – Т.1 : Статьи по семиотике и типологии культуры. – 479 с. – ISBN 978-545-001-551-4.
156. Лотман Ю. М. О разграничении лингвистического и литературоведческого понятия структуры / Ю. М. Лотман // Вопросы языкознания. – 1963. – № 3. – С. 44–52. – ISSN 0373-658X.
157. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – Санкт-Петербург : Искусство, 2000. – 704 с. – ISBN 978-521-001-562-4.
158. Лукин В. А. Концепт ИСТИНЫ и слово ИСТИНА в русском языке (Опыт концептуального и иррационального анализа) / В. А. Лукин // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 63–86. – ISSN 0373-658X.
159. Лыков А. В. Числительные в составе русской фразеологии / А. В. Лыков // Функционально-семантический аспект единиц русского языка. – Таганрог : Изд-во ТРГУ, 2001. – С. 18–21. – ISBN 978-583-270-079-3.
160. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода / С. Х. Ляпин // Концепты. – Архангельск : Изд-во Поморского ун-та, 1997. – Вып. I. – С. 11–35.
161. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – Минск : Тетра Системс, 2004. – 256 с. – ISBN 978-985-470-780-8.
162. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – Москва : Академия, 2000. – 208 с. – ISBN 978-576-950-745-8.
163. Мезенин С. М. Образность как лингвистическая категория / С. М. Мезенин // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 46–54. – ISSN 0373-658X.
164. Мельчук И. А. Об одной модели понимания речи (семантическая теория Р. Шенка) / И. А. Мельчук // Научно-техническая информация. Серия "Информационные процессы и системы". – 1974. – № 6. – С. 35–46. – ISSN 0548-0027.
165. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика : учеб. пособ. для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев / Н. Б. Мечковская. – Москва : Аспект Пресс, 2000. – 206 с. – ISBN 978-575-670-047-3.

166. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного / М. Минский // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 281–309. – ISSN 978-5-548-44584-9.

167. Молоткова А. И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания / А. И. Молоткова // Фразеологический словарь русского языка. – Москва : Русский язык, 1986. – С. 7–23. – ISSN 978-5-699-40191-8.

168. Морковкин В. В. Идеографические словари / В. В. Морковкин. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1970. – 71 с.

169. Морковкин В. В. Опыт идеографического описания лексики: анализ слов со значением времени в русском языке / В. В. Морковкин. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1977. – 166 с.

170. Мостовая А. Д. Лексическое значение и языковая интуиция: Язык и когнитивная деятельность / А. Д. Мостовая. – Москва : Наука, 1989. – С. 52–58.

171. Нерозняк В. П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма / В. П. Нерозняк // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. – Омск : Изд-во ОмГУ, 1998. – С. 80–85. – ISBN 978-5-85219-589-0.

172. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – Москва : Либроком, 2009. – 168 с. – ISBN 978-5-397-00785-6.

173. Никитин М. В. Реализация концепта "страх" в сценариях городской легенды : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / М. В. Никитин. – Челябинск : Челябинский госуд. ун-т, 2002. – С. 9–21.

174. Никитина Е. С. О концептуальном анализе в народной культуре / Е. С. Никитина // Логический анализ языка: Культурные концепты : сб. ст. – Москва : Наука, 1999. – С. 117–123. – ISBN 978-502-011-055-7.

175. Никитина С. Е. Концепт судьбы в русском народном сознании / С. Е. Никитина // Понятие судьбы в контексте разных культур. – Москва : Наука, 1991. – С. 130–142. – ISBN 978-502-011-574-3.

176. Никитина С. Е. Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике / С. Е. Никитина. – Москва : Наука, 1978. – 295 с.

177. Новое в зарубежной лингвистике: Логический анализ естественного языка / под ред. В. А. Звегинцева ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1982. – Вып. 12. – 461 с. – ISSN 978-5-548-44584-9.

178. Новое в зарубежной лингвистике: Логический анализ естественного языка / под ред. В. А. Звегинцева ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1983. – Вып. 13. – 432 с. – ISSN 978-5-548-44584-9.

179. Новое в зарубежной лингвистике: Логический анализ естественного языка / под ред. В. А. Звегинцева ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1983. – Вып. 18. – 432 с. – ISSN 978-5-548-44584-9.

180. Ожегов С. И. Словарь русского языка : около 57 000 слов / под ред. Н. Ю. Шведова. – Москва : Русский язык, 1988. – 750 с. – ISBN 5-200-00313-X.

181. Павиленис Р. И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. – Москва : Мысль, 1983. – 286 с.

182. Падучева Е. В. Семантические исследования / Е. В. Падучева, А. Д. Кошелев. – Москва : Языки русской культуры, 1996. – 464 с. – ISBN 978-588-766-046-2.

183. Палашевская И. В. Концепт "закон" в английской и русской лингвокультурах : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / И. В. Палашевская. – Волгоград : ВГПУ, 2001. – 23 с.

184. Пелепейченко Л. Н. Многоуровневый характер отражения действительности в языковой картине мира / Л. Н. Пелепейченко // Вісник Львів. ун-ту. Серія "Філологічна". – 2000. – Вип. 28. – С. 87–95. – ISSN 2078-5534.

185. Пелепейченко Л. Н. Переходность значений фразем в теоретическом и практическом аспектах / Л. Н. Пелепейченко. – Харьков : ХГПУ, 1998. – 128 с.

186. Пелепейченко Л. Н. Переходные типы значений слов (на материале русского языка) / Л. Н. Пелепейченко. – Харьков : ХГПУ; ИСИО, 1994. – 138 с.

187. Пермяков Г. Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда / Г. Л. Пермяков // Типологические исследования по фольклору. – Москва : Наука, 1975. – С. 54–61.

188. Пермяков Г. Л. О смысловой структуре и соответствующей классификации пословичных изречений / Г. Л. Пермяков // Пословица, загадка. – Москва : Высшая школа, 1979. – С. 47–52.

189. Петриченко О. А. К проблеме соотношения в современной лингвистике терминов "предконцепт", "архетип", "образ", "символ", "концепт" / О. А. Петриченко // Мова і культура. – Київ : ВД Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. IV. – Ч. 1 : Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 215–218. – ISBN 978-966-370-097-7.

190. Пинто де Лима Ж. Новый подход к прототипам : прагматический взгляд / Ж. Пинто де Лима // Вестник Московского университета. Серия "Филология". – 1995. – № 5. – С. 117–125. – ISSN 0130-0075.

191. Пищальникова В. А. Концептуальный анализ художественного текста / В. А. Пищальникова. – Барнаул : Алтайский госуд. ун-т, 1991. – С. 47–87.

192. Попова Е. А. Человек как основополагающая величина современного языкознания / Е. А. Попова // Филологические науки : науч. доклады высшей школы. – 2002. – № 3. – С. 69–77. – ISSN 0130-9730.

193. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика : учебное издание / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Москва : АСТ; Восток-Запад, 2007. – 314 с. – ISBN 978-517-045-103-6.

194. Попова З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2002. – 59 с.

195. Пословицы русского народа : сборник В. Даля : в 3-х т. / В. И. Даль. – Санкт-Петербург : Вита Нова, 1996. – Т. 1. – 496 с. – ISBN 978-5-93898-288-8.

196. Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира / Почепцов О. Г. // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–123. – ISSN 0373-658X.

197. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ю. Ф. Прадід. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т, 1997. – 55 с.

198. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень / Ю. Ф. Прадід. – Київ ; Сімферополь : Изд-во Ун-та укр. мови НАН України, 1977. – 252 с.

199. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Москва : Лабиринт, 2009. – 274 с. – ISBN 978-587-604-262-0.

200. Прохвачева О. Г. Лингвокультурный концепт "приватность" (на материале американского варианта английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / О. Г. Прохвачева. – Волгоград : ВГПУ, 2000. – 24 с.

201. Разумова И. А. Фразеологизмы в волшебной сказке / И. А. Разумова // Язык жанров русского фольклора : межвуз. науч. сб. – Петрозаводск : Петрозаводский гос. ун-т, 1983. – С. 85–89.

202. Рахилина Е. В. Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты / Е. В. Рахилина // Семантика и информатика : сб. науч. ст. – Москва : Русские словари, 1998. – Вып. 36. – С. 274–323.

203. Родина Т. М. Художественная картина мира как синтетическая многомерная структура / Т. М. Родина // Художественное творчество. – Ленинград : Наука, 1986. – С. 35–47.

204. Рузин И. Г. Возможности и пределы концептуального объяснения языковых фактов. Природа языковых единиц / И. Г. Рузин // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 39–45. – ISSN 0373-658X.

205. Рябцева Н. К. Вопрос : прототипическое значение концепта / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка. Культурные концепты : сб. ст. – Москва : Наука, 1991. – С. 72–78. – ISBN 978-502-011-055-7.

206. Свирида И. И. Человек в контексте культуры: Славянский мир / И. И. Свирида. – Москва : Индрик, 1995. – 236 с.

207. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : монография / Е. А. Селиванова. – Киев : Фитосоциоцентр, 2000. – 247 с. – ISBN 966-7459-85-3.

208. Серебренников Б. А. Языковая номинация: виды наименований / Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – Москва : Наука, 1977. – 360 с.

209. Серебренников Б. А. Языковая номинация: общие вопросы / Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – Москва : Наука, 1977. – 260 с.

210. Серебренникова Б. А. Общее языкознание: методы лингвистических исследований / Б. А. Серебренникова. – Москва : Наука, 1978. – 318 с.

211. Серова И. Г. Концептуальный анализ в лингвокультурологии: методы и возможности / И. Г. Серова // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2007. – С. 15–22. – ISSN 1812-3228.

212. Синельникова Л. Н. Концепт толерантность в проекции на современное общественное сознание / Л. Н. Синельникова // Наукові записки Луганського нац. педагогічного ун-ту. Серія "Філологічні науки" : зб. наук. праць [Концептологія : світ – мова – особистість]; Луганський нац. пед. ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 6. – С. 38–49. – ISSN 2227-2844.

213. Слесарева И. П. Проблемы описания и преподавания русской лексики / И. П. Слесарева. – Москва : Либроком, 2009. – 176 с. – ISBN 978-539-701-000-9.

214. Словарь русского языка : в 4-х т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – Москва : Русский язык; Полиграфресурсы, 1999. – Т. 2. – 2985 с. – ISBN 978-520-002-672-2.

215. Слышкин Г. Г. К проблеме составления лингвокультурно-логического концептуария / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации : сб. науч. тр. – Волгоград : Колледж, 2001. – С. 27–31.

216. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты : монография / Г. Г. Слышкин. – Волгоград : Перемена, 2004. – 340 с. – ISBN 978-588-234-704-7.

217. Слышкин Г. Г. Межкультурная компетенция и концепт "перевод" / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности : сб. науч. тр. ВГПУ. – Волгоград : Перемена, 2001. – С. 60–64.

218. Смирницкий А. И. Значение слова / А. И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 79–90. – ISSN 0373-658X.

219. Соболев П. В. Художественная картина мира: ценностная значимость / Соболев П. В. // Художественное творчество. – Ленинград : Наука, 1986. – С. 58–64.

220. Соколова Т. С. Наивна ли языковая картина фольклорного мира? / Т. С. Соколова // Теория и практика современной русистики в мировом контексте : междунар. сб. науч. ст. – Белгород : Белгородский государственный ун-т, 2005. – Т. 1. – С. 134–137.

221. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – Киев : Наукова думка, 1990. – 184 с. – ISBN 978-512-001-862-3.

222. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике: Анализ семантической структуры слова / Ж. П. Соколовская. – Киев : Вища школа, 1979. – 189 с.

223. Солодуб Ю. П. К проблеме разграничения пословиц и поговорок в языках различных типов / Ю. П. Солодуб // Филологические науки : научн. доклады высшей школы. – 1994. – № 3. – С. 55–71. – ISSN 0130-9730.

224. Солодуб Ю. П. Образность фразеологизмов и фразеологическая номинация / Ю. П. Солодуб // Фразеологическая номинация: Особенности семантики фразеологизмов : межвуз. сб. науч. тр. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1989. – С. 4–12.

225. Сорока Т. В. Концепт в представлении современной лингвистики / Т. В. Сорока // Мова і культура. – Київ : ВД Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. IV. – Ч. 1: Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 223–228. – ISBN 978-966-370-097-7.

226. Сорокин Ю. А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур: Художественная литература в культурологическом аспекте / Ю. А. Сорокин // Национально-культурная специфика речевого поведения / под ред. А. А. Леонтьева. – Москва : Наука, 1977. – С. 120–135.

227. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр ; пер. с фр. // Труды по языкознанию : сб. работ / под ред. А. А. Холодовича. – Москва : Прогресс, 1977. – С. 31–285.

228. Способы номинации в современном русском языке : науч. изд. / Д. Н. Шмелев [и др.] ; отв. ред. Д. Н. Шмелев ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – Москва : Наука, 1982. – 293 с.

229. Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго / И. И. Срезневский. – Санктпетербургъ : Типография императорской академіи наукъ, 1903. – Т. III. – С. 1427–1432.

230. Степанов Ю. С. Константы мировой культуры: алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия / Ю. С. Степанов, С. Г. Проскурин. – Москва : Наука, 1993. – С. 14–30. – ISBN 978-502-011-147-9.

231. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – Москва : Академпроект, 2000. – 990 с. – ISBN 978-588-766-057-8.

232. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации / Ю. С. Степанов. – Москва : Языки славянских культур, 2007. – 248 с. – ISBN 978-595-510-205-4.

233. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – Москва : URSS, 2001. – 311 с. – ISBN 978-535-400-339-6.

234. Степанов Ю. С. Номинация, семантика, семасиология / Ю. С. Степанов // Языковая номинация (Общие вопросы). – Москва : Наука, 1977. – С. 294–358.

235. Степанов Ю. С. Понятие / Ю. С. Степанов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ларцевой, Н. Д. Арутюновой. – Москва : Большая российская энциклопедия, 1998. – С. 383–385. – ISBN 978-585-270-307-1.

236. Стернин И. А. Концепт и языковая семантика / И. А. Стернин // Связи языковых единиц в системе и реализации: Когнитивный аспект. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 1999. – Вып. 2. – С. 69–75.

237. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1985. – 171 с.

238. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1989. – 156 с.

239. Судоплатова М. Н. Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология / М. Н. Судоплатова // Современная русская лексикография / под ред. А. М. Бабкина. – 1977. – Ленинград : Наука (Ленинградское отд-ние), 1979. – С. 48–62.

240. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н. И. Сукаленко. – Київ : Наукова думка, 1992. – 162 с. – ISBN 5090.

241. Суханова В. С. Типология и функционирование глаголов движения в языке севернорусской сказки / В. С. Суханова // Язык жанров русского фольклора : межвуз. науч. сб. – Петрозаводск : Петрозаводский гос. ун-т, 1983. – С. 66–73.

242. Сухих С. И. Теоретическая поэтика А. А. Потебни / С. И. Сухих. – Нижний Новгород : Изд-во КиТиздат, 2001. – 288 с. – ISBN 978-588-022-073-1.

243. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии (Филологи мира) / Э. Сэпир. – Москва : Прогресс, 1993. – 656 с. – ISBN 978-501-002-079-8.

244. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды / В. Н. Телия // Языковая номинация (Виды наименований). – Москва : Наука, 1977. – С. 129–221.

245. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – Москва : Наука, 1986. – 141 с.

246. Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В. Н. Телия // Славянское языкознание : X съезд славистов : доклады российской делегации. – Москва : Наука, 1993. – С. 302–314.

247. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – Москва : Наука, 1988. – С. 173–204. – ISBN 978-502-010-880-6.

248. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры / под ред. В. Н. Телия. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – С. 3–24. – ISBN 978-588-766-061-5.

249. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты / В. Н. Телия. – Москва : Языки русской культуры, 1996. – 287 с. – ISBN 978-588-766-047-9.

250. Телия В. Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – Москва : Наука, 1981. – 269 с.

251. Телия В. Н. Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности : монография / В. Н. Телия, Т. А. Графова, А. М. Шахнарович. – Москва : Наука, 1991. – 214 с. – ISBN 978-502-011-050-2.

252. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – Москва : Слово, 2008. – 624 с. – ISBN 978-538-700-069-0.

253. Толстой Н. И. Избранные труды : В 3-х т. / Н. И. Толстой. – Москва : Языки русской культуры, 1998. – Т. II : Славянская литературно-языковая ситуация. – 644 с. – ISBN 978-578-590-058-5.

254. Уланова С. Б. Фрейм как структура репрезентации знаний / С. Б. Уланова // Когнитивные аспекты языковой категоризации : сб. науч. тр. – Рязань : РГПУ, 2000. – С. 133–141.

255. Уорф Б. Л. Лингвистика и логика / Б. Л. Уорф // Новое в лингвистике / под ред. В. А. Звегинцева ; пер. с англ. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960. – Вып. I. – С. 183–198.

256. Урысон Е. В. Языковая картина мира vs обиходные представления (модель восприятия в русском языке) / Е. В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 3–21. – ISSN 0373-658X.

257. Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева ; под ред. Ю. С. Степанова. – Москва : УРСС, 2002. – 239 с. – ISBN 978-535-400-245-0.

258. Уфимцева А. А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира / А. А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / под ред. Б. А. Серебrenикова. – Москва : Наука, 1988. – С. 108–140. – ISBN 978-502-010-880-6.

259. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – Москва : URSS, 2020. – 206 с. – ISBN 978-5-354-01659-4.

260. Уфимцева Н. В. Языковое сознание и образ мира славян / Н. В. Уфимцева // Языковое сознание и образ мира. – Москва : Ин-т языкознания РАН, 2000. – С. 207–219.

261. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер, О. Н. Трубачов. – Санкт-Петербург : Астрель, 2003. – Т. IV.: Т – Ящур. – С. 240. – ISBN 978-517-016-833-0.

262. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка : в 2-х т. / А. И. Фёдоров. – Москва : Цитадель, 1997. – Т. 2. – 837 с. – ISBN 978-576-570-093-8.

263. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. – София : Бълг. акад. на науките, 1957. – С. 534–540.

264. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания / Ф. П. Филин. – Москва : Наука, 1982. – 336 с.

265. Филлмор Ч. Дж. Об организации семантической информации в словаре / Ч. Дж. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике: Прикладная лингвистика / под ред. В. А. Звегинцева ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1983. – Вып.12. – С. 23–60.

266. Филлмор Ч. Дж. Фреймы и семантика понимания / Ч. Дж. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике / под ред. В. А. Звегинцева ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 52–92.

267. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – Київ : ВД Дмитра Бураго, 2012. – 376 с. – ISBN 978-966-489-119-3.

268. Фрумкина Р. М. Ещё раз об особенностях классификационного поведения / Р. М. Фрумкина // Речь, восприятие и семантика. – Москва : Наука, 1998. – С. 70–74.

269. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога / Р. М. Фрумкина // Научно-техническая информация. – 1992. – Сер. 2. – № 3. – С. 1–8.

270. Фрумкина Р. М. Представление знаний как проблема / Р. М. Фрумкина, А. К. Звонкин, О. И. Ларичев // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 85–101. – ISSN 0373-658X.

271. Фрумкина Р. М. Теории среднего уровня в современной лингвистике / Р. М. Фрумкина // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 76–82. – ISSN 0373-658X.

272. Халіман О. В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови : монографія / О. В. Халіман. – Харків : Майдан, 2019. – 458 с.

273. Хроленко А. Т. Смысловые связи слов в фольклорном тексте / А. Т. Хроленко // Язык жанров русского фольклора : межвуз. науч. сб. – Петрозаводск : Петрозаводский гос. ун-т, 1983. – С. 59–65.

274. Худяков А. А. Концепт и значение / А. А. Худяков // Языковая личность: культурные концепты : сб. ст. – Волгоград : Перемена, 1996. – С. 97–103.

275. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булыгина, А. А. Кибрик и др. ; отв. ред. Т. В. Булыгина. – Москва : Наука, 1992. – 281 с. – ISBN 978-502-011-120-2.

276. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – Москва : Высшая школа, 1997. – С. 340–369.

277. Черданцева Т. З. Идиоматика и культура / Т. З. Черданцева // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 58–70. – ISSN 0373-658X.

278. Черданцева Т. З. Метафора и символ во фразеологических единицах / Т. З. Черданцева // Метафора в языке и в тексте. – Москва : Наука, 1988. – С. 78–92. – ISBN 978-502-010-889-9.

279. Черепанова О. А. Роль имени собственного в мифологической лексике / О. А. Черепанова // Язык жанров русского фольклора : межвуз. науч. сб. – Петрозаводск : Петрозаводский гос. ун-т, 1983. – С. 74–84.

280. Чернейко Л. О. Гештальтная структура абстрактного имени / Л. О. Чернейко // Филологические науки : науч. доклады высшей школы. – 1995. – № 4. – С. 73–83. – ISSN 0130-9730.

281. Чернейко Л. О. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа / Л. О. Чернейко, В. А. Долинский // Вестник Московского ун-та. Серия "Филология". – 1996. – № 6. – С. 20–41. – ISSN 0130-0075.

282. Чернейко Л.О. Концепты ЖИЗНЬ и СМЕРТЬ как фрагменты русской языковой картины мира / Л. О. Чернейко, Сон Тэ Хо // Филологические науки. – 2001. – № 5. – С. 50–59. – ISSN 0130-9730.

283. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2-х т. / П. Я. Черных. – Москва : Русский язык Медиа, 2007. – Т. 2 : Панцирь – Ящур. – С. 340–341. – ISBN 978-595-760-355-9.

284. Чернышева Т. А. Художественная картина мира, экологическая ниша и научная фантастика / Т. А. Чернышева // Художественное творчество. – Москва : Наука, 1986. – С. 55–74.

285. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская ; под ред. чл.-кор. АН СССР С. Г. Бархударова. – Москва : Просвещение, 1971. – 542 с.

286. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – Санкт-Петербург : Специальная литература, 1996. – 192 с. – ISBN 978-575-710-038-8.

287. Шахнович А. М. Когнитивные и коммуникативные аспекты речевой деятельности / А. М. Шахнович, В. В. Голод // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2. – С. 52–56. – ISSN 0373-658X.

288. Шахновский В. И. Типы значений эмотивной лексики / В. И. Шахновский // Вопросы языкознания. – 1994. – № 1. – С. 20–26. – ISSN 0373-658X.

289. Шахновский В. И. Что такое эмотивное значение / В. И. Шахновский // Проблемы изучения слова: семантика, структура, форма. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1990. – С. 47–52.

290. Шведова Н. Ю. Лексическая система и её отражение в толковом словаре / Н. Ю. Шведова // Русистика сегодня. Язык : Система и её функционирование. – Москва : Наука, 1988. – С. 152–166.

291. Шмелев А. Д. Могут ли слова языка быть ключом к пониманию культуры? / А. Д. Шмелев // Понимание культур через посредство ключевых слов / под ред. А. Вежбицкой. – Москва : Языки славянской культуры, 2001. – С. 7–11. – ISBN 978-578-590-189-6.

292. Шмелев А. Д. Русский язык и внеязыковая действительность / А. Д. Шмелев. – Москва : Языки славянской культуры, 2002. – С. 295–463. – ISBN 978-594-457-074-1.

293. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелёв. – Москва : URSS, 2007. – 280 с. – ISBN 978-538-200-616-1.

294. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур, М. М. Маковский. – Москва : URSS, 2007. – 264 с. – ISBN 978-539-706-165-0.

295. Яковлева Е. С. К описанию русской языковой картины мира / Е. С. Яковлева // Русский язык за рубежом. – 1996. – № 2. – С. 47–56. – ISSN 2074-1154.

296. Яковлева Е. С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира / Яковлева // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 34–46. – ISSN 0373-658X.

297. Яковлева Е. С. Фрагменты языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия) / Е. С. Яковлева. – Москва : Гнозис, 1994. – 260 с. – ISBN 978-545-750-214-7.

298. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь / В. Н. Ярцева. – Москва : Большая Российская Энциклопедия, 2002. – 709 с. – ISBN 978-585-270-239-5.

Додатки

Додаток А

Реалізація концепту "хитрість" у російських народних казках

Таблиця А.1

Реалізація концепту "хитрість" у чарівній казці

№ з/п	Назва чарівної казки	Реалізація концепту "хитрість"	Засоби та способи вираження досліджуваного концепту	Персонаж чарівної казки – носій якості хитрість	Емоційна оцінка носія якості хитрість і/або самого якості
1	2	3	4	5	6
1	"Поди туда не знаю – куда, принеси то – не знаю что"	Винахідливість, майстерність у чому-небудь, хитромудрість, мудрість; схитрувати, ухилитися, ухилитися	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи прикметник хитра ; розмовне дієслово – ухитриться	Чарівний помічник (дружина героя)	Позитивна емоційна оцінка
2	"Три царства – медное, серебряное и золотое"	Майстерний, хитромудрий, складний, витончений; мудрість, досвідченість	Словосполучення типу іменник + прикметник хитрые узоры ; взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Чарівний помічник (діві); антагоніст героя	Позитивна емоційна оцінка

Продовження додатка А
Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6
3	"Королевич и его дядька"	Мудрість, досвідченість	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Герой	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності, з точки зору мовця
4	"Морской царь и Василиса Премудрая"	Спритність, мудрість, досвідченість	Розмовне дієслово ухитряться ; форма скороченого прикметника хитры	Чарівний помічник – Мудра діва чарівний помічник – бабуся	Позитивна емоційна оцінка
5	"Вещий сон"	Хитромудрість, мудрість, спритність, спритність	Прикметник хитрая ; розмовне дієслово ухитрись-ка в наказовому способі; дієслово перехитрить	Сила, яка потребує подолання (Мудра діва) герой	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності позитивна емоційна оцінка
6	"Елена Премудрая"	Мудрість, достаток розуму, лукавство, спритність	Іменник мудрости ; іменник хитрости ; форма скороченого прикметника хитра ; форма вищого ступеня хитрей ; прислівник хитро	Сила, яка потребує подолання (Мудра діва) герой	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності позитивна емоційна оцінка

Продовження додатка А
Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6
7	"Царь-девица"	Злодійство	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Антагоніст	Негативна емоційна оцінка
8	"Коще́й Бессмертный"	Хитрість, підступництво	Іменник лукавство	Хибні союзники	Негативна емоційна оцінка
9	"Пёрышко Финиста Ясна Сокола"	Спритність, приховування своїх намірів; використання обманних шляхів	Іменник хитрость	Хибні союзники	Негативна емоційна оцінка
10	"Царевна- лягушка"	Приховування своїх намірів; використання обманних, непрямих шляхів	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Чарівний помічник (дружина героя)	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
11	"Арысь-поле"	Використання обманних, непрямих шляхів	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Зла сила	Негативна емоційна оцінка
12	"Иван Быкович"	Обман	Іменник обман	Герой	Позитивна емоційна оцінка
13	"Птичий язык"	Складні, мудрі прийоми	Іменник хитрости	Герой	Позитивна емоційна оцінка
14	"Звериное молоко"	Спритність; використання обманних, непрямих шляхів; обман	Іменник хитрость	Чарівний помічник (лисиця) хибні союзники	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності; негативна емоційна оцінка

Продовження додатка А
Закінчення табл. А.1

1	2	3	4	5	6
15	"Притворная болезнь"	Обман		Хибні союзники	Негативна емоційна оцінка
16	"Волшебное кольцо"	Шахрайство, спритність	Словосполучення з доповненням шельма-кот	Чарівний помічник (кіт)	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
17	"Козьма Скоробогатый"	Хитрість, крутість, лукавство	Іменники лисичка 3, лисонька 2, лиса 2; словосполучення типу іменник + прикметник лукавая лиса	Помічник героя	Позитивна емоційна оцінка
18	"Баба-яга и заморыш"	Мудрість, спритність	Образ коня	Чарівний помічник (кінь)	Позитивна емоційна оцінка
19	"Жар-птица и Василиса- царевна"	Мудрість, спритність	Образ коня	Чарівний помічник (кінь)	Позитивна емоційна оцінка

Реалізація концепту "хитрість" у побутовій казці

№ з/п	Назва побутової казки	Реалізація концепту "хитрість"	Засоби та способи вираження досліджуваного концепту	Персонаж побутової казки – носій якості хитрість	Емоційна оцінка носія якості хитрість і/або самого якості
1	2	3	4	5	6
1	"Знахарь"	Спритність, пронозливість хитрувати, лукавити використання обманних, непрямих шляхів	Прикметник продувной Іменник жучок Іменник знахарь	Герой герой герой	Позитивна емоційна оцінка
2	"Мудрая дева"	Хитромудрий, заплутаний, складний	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Помічник героя (дочка-семилітка)	Позитивна емоційна оцінка
3	"Не любо – не слухай"	Схитрувати	Простомовне розмовне дієслово ухитриться	Герой	Позитивна емоційна оцінка
4	"Две доли"	Схитрувати, ухилитися, ухилитися	Розмовне дієслово ухитриться	Герой	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
5	"Батрак Шабарша"	Хитрувати, лукавити	Іменник плут	Герой	Позитивна емоційна оцінка
6	"Вор"	Використання обманних, непрямих шляхів	Іменник плут	Герой	Позитивна емоційна оцінка

Продовження додатка А
Закінчення табл. А.2

1	2	3	4	5	6
7	"Вор"	Хитрувати, лукавити; схитрувати, ухилитися, ухилитися; спритний, виверткий, щр використовує обмани, непрямі шляхи	Іменник плут ; розмовне дієслово ухитриться ; форма скороченого прикметника хитер , форма вищого ступеня хитрее	Герой	Позитивна емоційна оцінка
8	"Оклеветанная купеческая дочь"	Використання непрямих, обманних шляхів	Дієслово схитрить	Антагоніст	Негативна емоційна оцінка
9	"Клад"	Спритність приховування своїх намірів, використання обманних, непрямих шляхів	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Антагоніст	Негативна емоційна оцінка
10	"Хитрая наука"	Злодійство, підступність, лукавство складні, мудрі прийоми	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи іменника хитрости	Зла сила герой	Негативна емоційна оцінка; позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
11	"Рассказы о ведьмах"	Лиходійство, підступність, лукавство	Взаємодія значень з посиленням ядерної семи	Зла сила	Негативна емоційна оцінка

Реалізація концепту "хитрість" у казках про тварин

№ з/п	Назва казки про тварин	Реалізація концепту "хитрість"	Засоби та способи вираження досліджуваного концепту	Персонаж казки про тварин – носій якості хитрість	Емоційна оцінка носія якості хитрість і/або самого якості
1	2	3	4	5	6
1	"Лисичка-сестричка и волк"	Хитрість, лукавство	Іменник лисичка 3 словосполучення з доповненням лисичка-сестричка ; побутові звернення куманёк, кумушка	Головний персонаж	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
2	"За лапоток – курочку, за курочку – гусочку"	Хитрість, лукавство; спритність, приховування своїх намірів, використання обманних, непрямих шляхів; прихований намір	Іменники лиса 2, лисонька 2 дієслово схитрить дієслово припрятала	Головний персонаж	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
3	"Лиса-повитуха"	Ввести кого-небудь в оману; використання непрямих шляхів	Дієслово обмануть ; іменники лиса 2, лисица 2 ; побутові звернення кум, кума	Головний персонаж	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності

Продовження додатка А
Продовження табл. А.3

1	2	3	4	5	6
4	"Лиса исповедница"	Спритність, приховування своїх намірів, використання обманних, непрямих шляхів хитрий, підступний	Іменник хитрости прикметник лукавый словосполученн я з доповненням лиса- исповедница	Головний персонаж	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності
5	"Мужик, медведь и лиса"	Хитрість, крутість	Іменники лиса 2 лисенька 2	Головний персонаж	Негативна емоційна оцінка
6	"Овца, лиса и волк"	Хитрість, крутість	Побутові звернення кум/кума, кумушка іменник лиса 2	Головний персонаж	Позитивна емоційна оцінка
7	"Звери в яме"	Використання обманних, непрямих шляхів хитрість, лукавство	Дієслово надуть (кого-либo) іменник лисица 2 побутові звернення кум/кума	Головний персонаж	Негативна емоційна оцінка
8	"Лиса и журавль"	Хитрість, крутість	Іменник лиса 2 розмовне дієслово покумились побутові звернення куманёк, голубчик- куманек	Головні персонажі	Позитивна емоційна оцінка з відтінком іронічності

Закінчення додатка А
Закінчення табл. А.3

1	2	3	4	5	6
9	"Лиса, заяц и петух"	Хитрість, лукавство	Іменник лиса 2	Головний персонаж	Негативна емоційна оцінка
10	"Лиса и тетерев"	Хитрість, крутість	Іменник лисица 2	Головний персонаж	Негативна емоційна оцінка
11	"Лиса и рак"	Хитрість, крутість	Іменник лиса 2	Головний персонаж	Негативна емоційна оцінка
12	"Кот, петух и лиса"	Хитрість, крутість	Іменники лиса 2 лисонька 2	Головний персонаж	Негативна емоційна оцінка
13	"Кот и лиса"	Хитрість, крутість	Іменник лисица 2	Головний персонаж	Позитивна емоційна оцінка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Савицька Лариса Володимирівна
Скоробогатова Олена Олександрівна

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ "ХИТРИСТЬ" У ФОЛЬКЛОРНОМУ ДИСКУРСІ

Монографія
(укр. та рос. мовами)

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *Л. В. Савицька*

Відповідальний редактор *О. С. Вяткіна*

Редактор *Н. І. Ганцевич*

Коректор *Н. І. Ганцевич*

План 2022 р. Поз. № 5-ЕНВ. Обсяг 114 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*